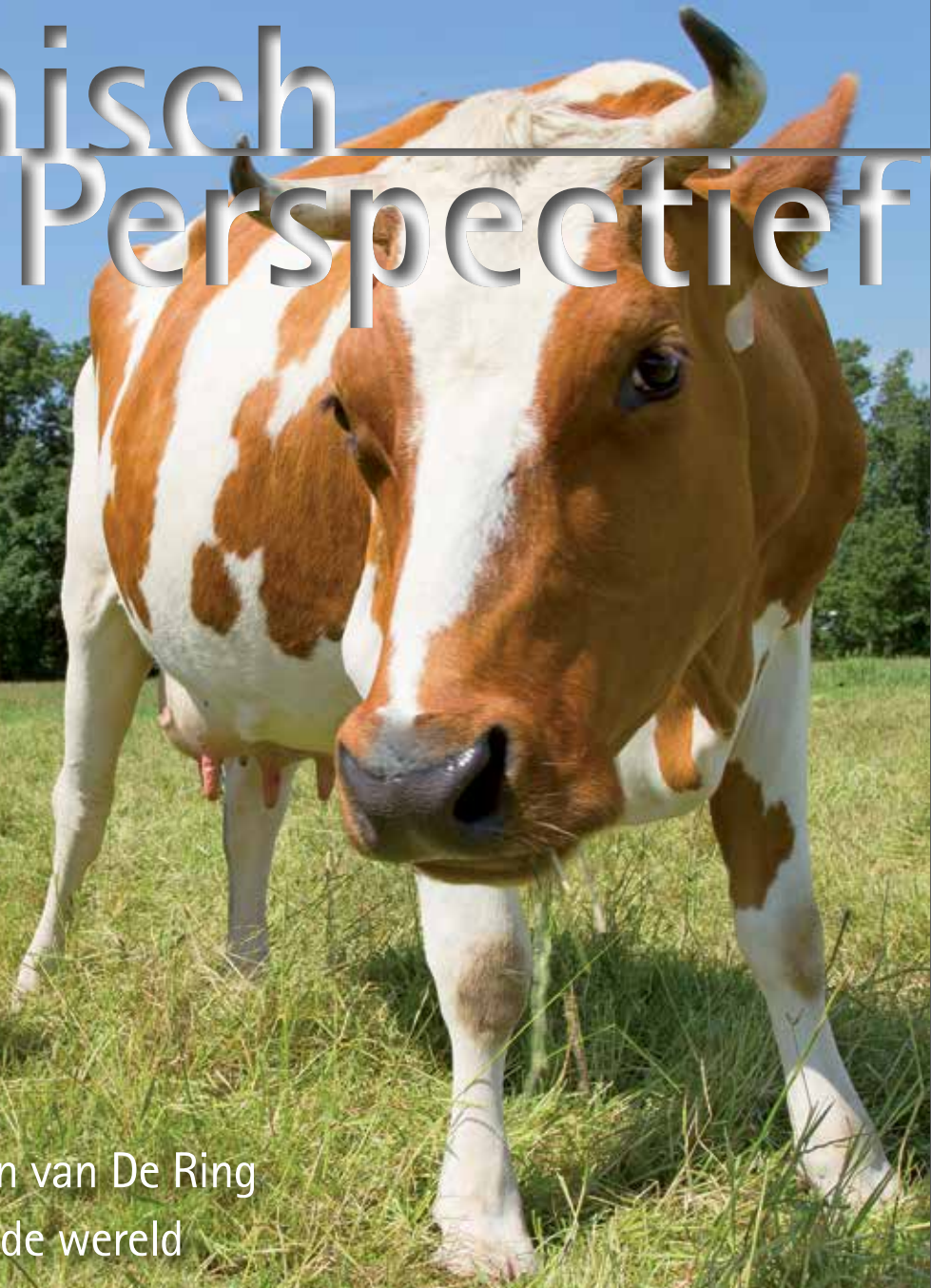

Dynamisch Perspectief

Ledenblad van de Vereniging voor
Biologisch-Dynamische Landbouw & Voeding

Lente 2013 / 2

De kruisbessenspecialisten van De Ring
Vruchtbare bodem voedt de wereld
Ze was bijna kapitein, maar koos voor de tuinderij
Kaaskwaliteit als spiegel van bodemkwaliteit

Dynamisch Perspectief

BODEM- BEWUSTZIJN

BD-boeren en -tuinders weten hoe belangrijk het is om de bodem goed te verzorgen. Wanneer je een kuil graaft, dan zie je in het bodemprofiel de levensprocessen van vele jaren weerspiegeld, schrijft tuinder Jan Weijzenfeld. Die bodem wordt op haar beurt weer weerspiegeld in de kaas, vertellen Irene en Jan Dirk van de Voort, de makers van de Remeker kaas.

Veel burgers zijn zich niet bewust van wat zich allemaal onder hun voeten afspeelt. Maar er gaat iets veranderen. Met Jan Diek van Mansvelt als een van de drijvende krachten, vragen burgers via de nieuwe netwerkorganisatie Down2earth aandacht voor het belang van het bodemleven. En deze zomer is iedereen welkom in Zweden om mee te doen aan de opbouw van een wereldwijde bodembeweging.

Op 1 april zette Bionext de bodem op ludieke wijze in de spotlights via de 'Eerste Nationale Wormentelling'. En ook de eerste 'guerilla-gardening'-acties van Save Our Soils zijn op Nederlandse bodem geïmplementeerd.

Wat heerlijk, zoveel bodemaandacht. In deze Dynamisch Perspectief doen we daar van harte aan mee.

Ellen Winkel, hoofdredacteur,
ellen@schrijfwinkel.nl

03	Dynamisch Portret: De Ring
08	15 juni Jaardag BD-Vereniging
09	BD-jong weekend: het belang van zorg
09	Het preparatenwerk verhuist
10	Dornach 2013
11	Jaarverslag 2012
16	BD-Jong: Het ideale boerenbedrijf van Gijsje Stephanus
18	Winterconferentie Goed Zaad
19	Vruchtbare bodem essentieel...
22	De consument als manager van de economie
24	De landbouwcursus als inspiratiebron (2)
26	Dynamische keuken: Remeker kaas
30	In memoriam
32	Dynamisch Perspectief
37	Agenda
38	Colofon en Leden-service
39	BD juwelen

Ze was bijna kapitein

16 Maar koos toch voor de tuinderij

Vruchtbare bodem

19 Bouw mee aan een wereldwijde bodembeweging

Kaas weerspiegelt de bodem

26 Koeienvla, kruiden en kaas zijn spiegels

De Ring,
fruitteeltbedrijf
in Oud Sabbinge

Puzzel compleet op weerbarstige Zeeuwse bodem

Aangekomen middenin het dorp Oud Sabbinge, stuur je linksaf een klein weggetje in, het erf op van De Ring. Als een bloemknop opent het bedrijf zich richting de dijk. In de volle zon ligt de strak aangelegde boomgaard te glanzen. Dit fruitteeltbedrijf is de afgelopen twintig jaar van de grond af aan opgebouwd door Harald en Margreeth Oltheten: fruitfanaten met een passie voor het telen en sturen van fruitgewassen.
Tekst: Kitty Peetoom / Foto's: Rob Bults en Olof Fredrikze

De Ring is de grootste biologische kruisbessenaanbieder in Noordwest-Europa. Het fruitteeltbedrijf is geliefd om zijn zachtfruit-aanbod en heeft een stevige voet aan de grond bij de regionale, landelijke én internationale afnemers. Dat is een duur bevochten positie. Sinds 1992 zijn Harald (43) en Margreeth (47), eigenaren van De Ring. Het verhaal van hun wording tot boer is er één van vallen en opstaan. Jarenlang waren Harald en Margreeth 'aan het klooiën', zoals ze dat zelf noemen, om de tuin vruchtbaar te krijgen. Ze volgden beiden Warmonderhof, die toen nog in de Betuwe gevestigd was. Begin jaren negentig zochten zij als jonge twintigers vol goede moed naar een bedrijf. Ze kwamen vers van de opleiding, hadden geen kapitaal en waren niet uit een boerenfamilie afkomstig. Harald: "Eén hectare grond in de Betuwe kostte toen zestigduizend gulden, veel te veel voor ons. Hier in Zeeland was het de helft van de prijs. Bovendien konden we deze plek in Oud Sabbinge pachten, wat het voor ons nog makkelijker maakte om met ons bedrijf te starten."

Zware klei

Het jonge stel pakte zijn boeltje en toog naar het zuiden. Oud Sabbinge ligt vlak bij het Veerse meer, op het voormalige eiland Wolphaartsdijk. "We zitten hier op vrij zware, kalkrijke en compacte klei. Bij uit-

stek geschikt voor aardappels", lacht Harald.

Toen Margreeth en hij het bedrijf overnamen, stonden er al diverse twee- en driejarige fruitstruiken. In totaal drie hectaren waren geplant, met de meest uiteenlopende fruitsoorten. Per fruitsoort stonden er ook nog eens heel veel verschillende rassen. "Wij hebben daarvoor heel snel heel veel rassen leren kennen. Elke soort moesten we leren telen. Het is maar goed dat we de (financiële) investering in al die rassen niet zelf hebben hoeven betalen."

Hun land was pas twee jaar biologisch, toen zij erop gingen boeren. Harald: "Er was nog geen evenwicht. Alle ziektes en plagen uiteten zich explosief. Soms liet ik een handje kippenmest vallen en dan stond daar in maart ineens een polletje groen gras, terwijl de rest geel zag." Margreeth: "We hóorden soms de beestjes eten. In twee uur tijd vraten ze een bessenstruik helemaal kaal." Verdienen was er nauwelijks bij in die eerste jaren. Daarom teelden ze op de lege stukken land pompoenen en andere groenten. "Voor de verkoop, maar we aten het zelf ook. We zagen bijkans oranje", lachen ze.

De klok

In de herfst en de wintertijd zijn Harald en Margreeth goeddeels alleen op De Ring. "Dan doen we alles met zijn tweeën: snoeien, rooien,

planten, dunnen, opbinden. Dat is veel werk, maar toch genieten we dan van een relatieve rust." Van mei tot oktober luidt namelijk bij elke pauze op De Ring de grote klok, die aan de zijmuur van de schuur hangt. Zes maanden lang zijn er dan dagelijks drie tot dertig plukkers en inpakkers aan het werk en begint voor Harald en Margreeth het betere aanstuurwerk. "We hebben in totaal zo'n zeventig tot tachtig medewerkers", rekent Harald voor. De Ring levert via telersvereniging Nautilus het geplukte fruit aan zo'n vijftig regionale, landelijke en internationale groothandels en andere afnemers. "Ons fruit zit in veel fruitpakketten, tot in het buitenland toe. Abonnementsystemen zijn een zegen voor ons bedrijf. We zijn er dol op omdat het onze pluk planbaar maakt. Dat zorgt voor minder stress."

Fruitfanaat

Harald heeft zich ontwikkeld tot een echte fruitfanaat. "Fruit telen is het tegenovergestelde van wat een boom of struik van nature wil. Eerst willen we dat de struik zo spoedig mogelijk volume krijgt, dan dat hij zo snel mogelijk vruchten maakt, en wel graag op de juiste plekken, met het juiste aantal. Alle struiken zijn teruggesnoeid op één tak, recht omhoog. Op deze manier kunnen Margreeth en ik samen 4,5 hectare vol fruit aan en zo is de opbrengst ook veel hoger. We kunnen er met machines bij. Dat scheelt heel veel tijd. Ook wordt het plukken gemakkelijker en zijn de trossen veel voller. De zon schijnt er vol op, waardoor al na een jaar uit elke knop een mooie, lange tros groeit."

Fruit is voor Harald en Margreeth de overtreffende trap van een bos bloemen. "Een mooi opgemaakte fruitschaal is een lust voor het oog, maar het ruikt en smaakt ook nog eens heerlijk. Dat esthetische is voor ons een belangrijk aspect van onze liefde voor fruit." Om dat mooie fruit te telen, is de bodem, de aarde onder De Ring, in twintig jaar tijd hun beste vriend geworden. Haralds schop is bij zijn rondes door de tuin nooit ver weg. "Dat had ik, toen we hier kwamen als jonge telers, nooit verwacht."

Bodem

Het verhaal van hun bodem kan lang en kort worden verteld. Harald is in twintig jaar tijd in ieder geval min of meer specialist geworden. "Dit perceel was gebruikt als gangbare akkergrond, dus zonder enige

'De grond zat zó gigantisch dicht, dus op hoop van zegen freesden we de boomstrook heel diep'

opbouw van organische stof. Hij leek verder in te klinken en gaf zeker vroeg in het jaar geen voeding meer voor ons vroege gewas. De wortels van de bessenstruiken groeiden heel oppervlakkig. Een nat voorjaar deed de planten snel verstikken omdat de ingeklonken grond weinig ruimte had voor water én zuurstof. In een droog voorjaar bleef de mest op de bodem liggen en deed niets."

Met veel zorg en liefde bouwden Harald en Margreeth de bodemvruchtbaarheid weer op. Ze gingen water geven. Een cursus en een paar sets 'watermarks' om het vochtgehalte te meten, hielpen veel. "We gaven druppels leidingwater, want grondwater is hier in Zeeland

te zout, en te veel water verstikte de planten." Ook besloten Harald en Margreeth de grond te gaan bewerken, terwijl dat niet logisch is in een fruittuin. "Maar de grond zat zó gigantisch dicht. Op hoop van zegen freesden we de boomstrook met een heel diepe frees en bouwden de bodemvruchtbaarheid verder op door goede mest en compost op te brengen en door klaver te zaaien in de paden." Al deze maatregelen samen hebben in de loop van de jaren hun vruchten afgeworpen. Letterlijk. "De wetenschap dat je de grond in een fruittuin toch kunt bewerken, was een belangrijke. De wortels kregen ineens lucht, compost en vocht, van onderen." Margreeth: "Ze schoten de lucht in. Alsof ze in de hemel waren." Harald volgt na al die jaren nog geregeld studiedagen en cursussen. "Daar leer ik nog steeds meer, lijkt het wel."

Biodynamisch

De keuze voor biologisch-dynamisch was voor Harald en Margreeth geen discussie. Zij vinden het belangrijk om de landbouw in haar geheel te benaderen. Harald: "Het gaat ons om de samenhang van alle aspecten op en om zo'n fruittuin: bodem- en natuurbeheer, ziekten

en plagen, insecten. Ziekten en plagen moet je in bepaalde mate tolereren, daarvan ben ik sterk overtuigd. Dan zijn er natuurlijke vijanden die de ziekte in toom houden. Het ideaal van het gesloten systeem is ook ons ideaalbeeld. Met onze eigen plantaardige compost, die we mengen met paardenmest van een buurman, hebben we dat al een beetje bereikt."

Nadat ze het grovere opbouwwerk onder de knie hadden, zijn ze een paar jaar geleden begonnen met preparaten. "Ik vind het soms lastig omdat het resultaat van de preparaten niet direct met het oog zichtbaar is, maar ik vind dat dat geen reden moet zijn om het niet te doen. We gebruiken ze allemaal. Ik zie het als de 'fine tuning' van ons bedrijf. Van grof naar fijn. Margreeth volgt momenteel een cursus daarover. Ons bedrijf is als een puzzel met steeds kleinere puzzelstukjes, steeds preciezer."

Harde lessen

Door harde praktijkervaring hebben Harald en Margreeth de afgelopen decennia ontdekt wat op hun land werkt en niet werkt. Margreeth: "Je moet een goede waarnemer zijn om alle veranderingen en verbeteringen op te merken en vooral: vast te houden!" Harald beaamt dat. "Kijk, de plantensoort en de bemesting staan wel genoteerd, maar de rest zit in mijn hoofd. Dat ging tot nu toe ook makkelijk, want we maakten de afgelopen jaren verbeterlagen van tien, twintig procent per jaar. We zitten na al die jaren tegen de gangbare prestaties per struik aan, en soms erboven. We noteren soms tot wel vijftig bessen aan een tros. De groei gaat langzamerhand in grammetjes. Nu wordt het tijd om de metingen te gaan noteren, en dus te automatiseren."

Een belangrijke vraag die Harald en Margreeth bezig houdt, is of de bodemvruchtbaarheid zich ook zal handhaven als ze de grond niet meer diep bewerken en ploegen na het rooien. "We bewerken nu al veel ondieper. Wie weet komt onze bodem in de komende twintig jaar echt in evenwicht. Of misschien krijgen we inzichten die we nu nog niet eens kunnen bevatten."

Ervaring

Terugkijkend zeggen Harald en Margreeth: "Ondernemen moet je wel in je bloed zitten want al die tegenslagen, daar moet je tegen kun-

nen." Momenteel kunnen ze genieten van de ervaring die ze hebben opgedaan en de rust die dat met zich meebrengt. Ze zullen zich blijven richten op dat speciale product. "Wij hebben niet als doel: meer en meer voor minder en minder. We proberen ons assortiment steeds te vernieuwen en het aantrekkelijker en kwalitatief nog beter te maken."

Misschien gaan ze grote investeringen doen: een nieuw huis en schuur bouwen aan de andere zijde van de tuin. Dat hangt af van hoe het bedrijf verder gaat, ook in de verre toekomst, bijvoorbeeld of het bedrijf overgenomen zal worden. "We willen ons eigenlijk niet laten leiden door economie en door hoge kosten van investeringen. Maar als je zeker weet dat een jongere generatie, bijvoorbeeld één van onze twee kinderen, met het bedrijf doorgaat, staan die investeringen in een ander perspectief."

Een overname is over het algemeen genomen het mooiste, vindt Harald. "Wanneer je jong bent, heb je nog niet het overzicht maar wel de fysieke kracht en het uithoudingsvermogen. Dan komt er een tijd dat je zowel het overzicht hebt als fysiek sterk bent: zoals wij nu. Dan

is er evenwicht. En dan komt er een periode dat je veel meer inzicht hebt, maar fysiek veel minder kunt. Het zou zo mooi zijn als je door een geleidelijke overname dat evenwicht wat langer kunt voortzetten en al die vergaarde kennis en ervaring kunt overdragen." ☺

Fruitteeltbedrijf De Ring

Harald en Margreeth Oltheten

De Ring 33

Oud Sabbinge, Zeeland.

www.de-ring.com

Gewassen: Kruisbessen, rode en witte bessen, bramen, frambozen, pruimen, mirabellen, appels, vijgen en experimenteel: kiwibessen, mispels, moerbeien, vlierbloesem, duindoorn
Grootte: 4,5 hectare

Afzetkanalen: breed regionaal, groothandel in heel Nederland en België, abonnementenbedrijven in Nederland, België, Denemarken, Verenigd Koninkrijk, en Zweden

15 juni Jaardag BD-Vereniging

De kracht van enthousiasme: initiatief nemen en uitvoeren

Op zaterdag 15 juni houden we de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding. Deze dag organiseren we weer samen met Stichting Grondbeheer. *Tekst: Luc Ambagts*

We zijn deze dag te gast op Landgoed Thedingsweert in Tiel. Voor veel actieve BD-ers is dit een mogelijkheid om de plek terug te zien 'waar het allemaal begon' in de periode dat Warmonderhof daar gevestigd was.

De ochtend besteden we aan een ontmoeting met de (zorg)boerderij en het landgoed. In rondleidingen en activiteiten leren we de aardigheden kennen van de BD-landbouw op deze plek. Door die ervaringen onder woorden te brengen komen we een stap dichterbij de bedrijfsindividualiteit: hoe het wezenlijke van de biologisch-dynamische landbouw hier werkt.

's Middags staan de jaarvergaderingen van Stichting Grondbeheer en de BD-Vereniging op het programma, dit keer als een gezamenlijke bijeenkomst. In de verantwoording over het afgelopen jaar ontdekken we het enthousiasme van degenen die het werk verricht hebben. Daarnaast voeren we een gesprek over initiatieven. Waarvoor ben je enthousiast?

< Op Landgoed Thedingsweert danst het water nog altijd door de flowforms, die in 1980 zijn aangelegd door Warmonderhof

Hoe leg je verbinding met het geheel van de Biologisch-Dynamische beweging? Net als bij de werkconferentie op Bleijendijk eind maart nodigen we je uit je eigen initiatief in te brengen. Door daar aan te werken scheppen we een actueel beeld van wat er in de beweging leeft. Het initiatief van Grondbeheer om werk te gaan maken van crowdfunding om meer BD-landbouwgrond aan te kunnen kopen, komt in ieder geval aan bod. De formele punten van de jaarvergadering zijn: goedkeuring begroting en jaarverslag en bestuursverkiezing. Albert de Vries treedt volgens voorschrift na twee termijnen af als voorzitter. Piet van IJzendoorn is kandidaat voor het voorzitterschap. Meer bestuursleden zijn welkom.

Het volledige programma is van 10 tot 16 uur. De details vindt u op de website bdvereniging.nl. Koffie, thee en lunch worden verzorgd. De kosten van de dag worden gedragen door de BD-Vereniging en Stichting Grondbeheer. Via het bureau kunt u zich opgeven voor deze dag, zodat we u gastvrij kunnen ontvangen: info@bdvereniging.nl, 0321 315937. ☺

Compost van Makandra: levende materie

Toewijding

BD-jong organiseerde in maart een weekend met als thema 'het belang van zorg' met bezoeken aan vier zorgboerderijen. Een impressie van een zeer geslaagd jongerenweekend. *Tekst: Marijke Preller / Foto: Rick Sloot*

Zorgboerderij Makandra in Ede. Het was onze laatste stop, maar in veler ogen ook de mooiste. Lopend tussen de gebouwen door was het een rommelige chaos. Liep je echter de tuin op, dan vergat je alle sporen van de verbouwing die gaande is. Vooral toen we bij een anderhalf jaar oude composthoop kwamen. Dick, de tuinder van Makandra, vertelde ons over deze compost - met heel veel liefde en aandacht. Het was blad uit de bossen rondom de boerderij. Hij pakte een handje van de levend uitziende materie en liet het ons zien en voelen: het was warm en er krioelden heel wat wormen in rond. De manier waarop hij dit deed, gaf voor mij weer hoe hij leeft voor het bedrijf en met welke intentie hij met de deelnemers in de zorg omgaat.

Het concept van de zorgverlening op dit be-

drijf is vrij uniek, omdat Makandra onderdeel is van 's Heerenloo. Deze instelling, die landelijk actief is, draagt alle onkosten zoals onderhoud aan gebouwen en land. De geboden zorg is geïnspireerd op de antroposofie, al wordt dit niet volmondig zo genoemd. Omdat de tuin op zichzelf geen winst hoeft te draaien om salarissen te genereren, is er heel veel ruimte om hier volledig de aandacht te richten op het verlenen van zorg. Voor mij is dit een beeld van grote toewijding! Na deze rondleiding en een geslaagd gesprek rond de tafel, ging ik heel blij naar huis, met energie voor nieuwe activiteiten.

Meer weten over BD-jong? Mail naar bdjong@bdvereniging.nl. Bekijk foto's van het weekend via bdvereniging.nl/bd-jong

Het preparatenwerk verhuist

De preparatenwerkgroep van de Biologisch Dynamische Vereniging voor Landbouw Et Voeiding draagt in juli 2013 het preparatendepot over aan Gineke de Graaf van het BD-zaadveredelingsbedrijf De Groenen Hof. Gineke zal het depot als eigen bedrijf voortzetten. Tot nader bericht kunnen de preparaten gewoon besteld worden via de website bdvereniging.nl en telefoonnummer 06.472.35.401 (voicemail) van de werkgroep. Meer hierover in volgende nummers van Dynamisch Perspectief.

Jola Meijer, Willem Bongers, Adrie Maas

Dornach 2013

'Allianties voor de aarde' was het thema van 'De Tagung' in Dornach: samen bouwen aan een landbouw voor de toekomst. 'Nicht besser-wisserich (wat een mooi woord!), sondern kooperativ'. *Tekst: Ellen*

Winkel / Foto: Anna Krygier

Vanaf het spreekgestoelte toont Maya Graf een blauwe vlag met de tekst 'gentechfrei geniessen'. Maya bekleedt in Zwitserland het hoogste ambt: ze is namens Die Grünen voorzitter van de Nationalrat, het Zwitserse parlement. Daarnaast is ze biologisch boerin. "Heel Zwitserland hing vol vlaggen, negen jaar geleden", vertelt ze. In de stad hingen burgers deze vlag op, op de akkers plaatsten boeren de groene vlag 'gentechfrei produceren'. Met vruchtbaar resultaat. Dankzij een brede coalitie van organisaties (namens boeren, consumenten, pensiohouders, milieu, ontwikkelingshulp, antroposofische instituten) kregen ze een meerderheid achter

hun voorstel: een moratorium op gentech van 2005 tot 2010, later met 3 jaar verlengd. De discussie loopt om het opnieuw met vier jaar te verlengen. De kracht van deze actie is, zegt Maya, de samenwerking van boer en burger.

Laura Klemme is een melkveehouder van 27 jaar. Ze staat geheel ontspannen voor de grote zaal met 568 toehoorders uit 33 landen en vertelt een enthousiastmerend verhaal: met één oproep aan jonge boeren kreeg ze een cafézaal in Oslo vol met vijftig jongeren. Dat was de start van BINGN, Biodynamic Initiativ for the Next Generation Norway (zie ook pag 34).

Naast de lezingen zijn er groepen voor vakgenoten. Ik ontmoet collega-hoofdredacteurs van andere BD-ledenbladen, fruittellers ontmoeten fruittellers, imkers ontmoeten imkers. Daarnaast zijn er themawerkgroepen om actief aan allianties te bouwen. In Duitsland gaat een nieuwe coöperatie van start met vergelijkbare doelen als BD-Grondbeheer in Nederland, Terre de Liens in Frankrijk en het biogrondfonds in België. Ieder doet het op zijn eigen manier en het is nuttig elkaars ervaringen te horen. Voor de conferentie in 2014 is opnieuw een mooi thema gekozen: 'Bijen, scheppers van verbindingen'.

*Maya Graf, bioboerin en
parlementsvoorzitter in
Zwitserland*

Jaarvers

Algemeen

Twee zaken wil ik uitlichten uit de gebeurtenissen van afgelopen jaar, waaraan terugblikkend zichtbaar kan worden welk beleid door en vanuit de BD-Vereniging is ontwikkeld en gepraktiseerd.

De afgelopen jaren hebben we Werkplaatsen georganiseerd, samen met de landbouwsectie van de Antroposofische Vereniging, waar we hebben geoefend om het idee 'bedrijfs-individualiteit' beleefbaar en benoembaar te maken. In 2012 is dezelfde werkwijze ingezet tijdens de Good Food March: op de veertien bedrijven die werden aangedaan op de tocht, hebben de aanwezige mensen de bedrijfsindividualiteit gekarakteriseerd. Ook tijdens drie Boergondische maaltijden werd door de gasten met de karakterisering van de bedrijfsindividualiteit iets teruggegeven aan het ontvangende bedrijf. Je kunt zeggen dat in 2012 de stap is gezet om dit werken aan bedrijfsindividualiteit 'gewoon' te maken.

Ongeveer tien jaar geleden is begonnen met het ontvlechten van BD-Vereniging en Stichting Demeter. Met het uiteengaan van de bureaus heeft dit proces vijf jaar geleden tot in het uiterlijke toe vorm gekregen. De BD-Vereniging kon zich voortaan richten op haar nieuw ontstane hoofddoel: het ondersteunen van de ontwikkeling van mensen in en aan de landbouw. Intussen is er, daar waar dat aan de orde blijkt te zijn, op projectbasis

lag BD-Vereniging 2012

een vruchtbare samenwerking met Stichting Demeter ontstaan. Zoals bij de viering van het 75-jarig bestaan van de BD-Vereniging met het congres op 8 november in de Rode Hoed, Amsterdam. De algemene opzet en de uitnodiging van de sprekers is vanuit Demeter verzorgd. Vanuit de BD-Vereniging is de opmaat van de lezingen en de invulling van de werkgroepen verzorgd. De opmaat hield in dat ik de toehoorders vroeg om zich voor te bereiden op wat komen zou. Ik stelde een gerichte vraag, zodat ieder zich kon bezinnen op zijn eigen verbinding met het onderwerp en dat vervolgens met buurman of -vrouw kon uitwisselen. Met dit meditatieve en sociale aspect werd het een dynamisch in plaats van een louter consumptief gebeuren. Of, om het in een landbouwbeeld te zetten, de grond werd eerst bemest met gecomposteerde mest van het eigen bedrijf voordat er gezaaid werd. Zo was het op de BioVak onze inzet om juist binnen zo'n hectische beurs op het Demeterplein een plek van stilte, ontmoeting en verdieping te creëren. Dit deden we door gesprekken op hoog niveau te voeren, zowel inhoudelijk als fysiek (op twee scheidsrechterstoelen). Hier wordt ons beleid zichtbaar: we werken samen in projecten en zoeken hoe we specifieke aspecten van biologisch-dynamisch werken in die projecten kunnen inbrengen.

Ledenaantal

De toename met nieuwe leden is gedaald ten opzichte van het vorige jaar (75 resp. 114) en het aantal opzeggingen was dit jaar hoger (94 i.p.v. 74), zodat er over het geheel genomen een lichte afname van het leden-tal is (-1%). Een groot deel van de opzeggers noemde de financiële bijdrage als argument, hoewel iedereen reductie kan krijgen. Vanuit de Vereniging gezien mag de hoogte van de contributie geen belemmering zijn om lid te zijn. Mogelijkerwijs komt hier de 'crisis' tot uiting. Verder blijft opvallend dat er heel weinig mutaties zijn. Dat wil zeggen dat de leden heel trouw zijn.

Bestuur en bureau

Het bestuur bestond eind 2012 uit Isabel Duiniseveld, Ruud Hendriks, Marijke Preller en Albert de Vries. Karin Stolk heeft afscheid genomen. Zij heeft in haar drie jaar als bestuurslid BD-jong opgezet en de zorg daarvoor overgedragen aan Marijke. Luc Ambagts en Bram Gordijn werken op het bureau. Zij nemen ook deel aan de bestuursvergaderingen. Er zijn zeven bestuursvergaderingen geweest. Verder is er tussendoor veel per mail en telefoon besproken.

De nauwere samenwerking met de Landbouwsectie van de Antroposofische Vereniging in Nederland is voortgezet. Dit jaar is die vooral verschenen in de deelname van

Derk Klein Bramel aan de bestuursvergaderingen. Luc en Albert hebben deelgenomen aan de Vertreterkreis in februari in Dornach en in oktober in Zuid-Tirol.

Een belangrijke ontwikkeling ten aanzien van het fysieke kantoor is dat een werkruimte naast de Hofzaal van Warmonderhof in gebruik kon worden genomen, zodat Bram meer verbinding heeft met de andere mensen die op Warmonderhof werken.

Dynamisch Perspectief

(door Ellen Winkel)

De redactie van Dynamisch Perspectief heeft enthousiast gewerkt aan vijf gevarieerde nummers met portretten van BD-bedrijven, columns over jonge boeren in spe en thematische artikelen over bijvoorbeeld antibiotica en het behoud van diversiteit van rassen. Veel aandacht hebben we besteed aan de 75ste verjaardag van de BD-Vereniging. Het zomernummer (geheel full colour) was speciaal aan dit jubileum gewijd met een terugblik op de ontwikkeling van de BD-Vereniging en artikelen over het belang van BD als inspiratiebron voor innovatie in de landbouw. Jorien Quirijnen heeft afscheid genomen van de redactie. We danken haar voor haar inzet. We zijn blij dat Gineke de Graaf de redactie is komen versterken. Losse nummers worden verkocht in Estafettewinkels. De opbrengst hiervan bedroeg € 1.575.

Preparatenwerkgroep

(door Willem Bongers, Jola Meijer en Adrie Maas)

De preparatenwerkgroep voor Nederland en België heeft zich in 2012 bezonnen op de toekomst. Wat is er nodig en in welke vorm? Niet alleen kwalitatief, praktisch en financieel, maar ook op de opvolging van ons drieën. Op verschillende plekken binnen en buiten onze grenzen keken we de kunst af of werden we geïnspireerd: de internationale preparatenkring waar Willem Bongers ons vertegenwoordigt en wij, Jola Meijer en Adrie Maas, af en toe meegaan; bezoeken aan bedrijven zoals Dotterfelderhof, Pierre Masson in de buurt van Cluny; de BD- boerenconferenties en werkplaatsen van zowel de BD-Vereniging als van Dorian Schmidt e.a. In navolging van Pierre Masson werken wij nu in de laatste fase van het kiezelvermalen met een agaatschijf en we zijn erg tevreden over het resultaat. Dit monnikenwerk loont.

Het afgelopen jaar was een vol jaar met veel

interessante ontmoetingen, ook met mensen die voorzichtig zijn begonnen met de preparaten in school- en volkstuintjes of voor onderzoek of die een tuinkalender ontwikkelden.

Voor de preparatengrondstoffen, die nodig zijn voor het maken van preparaten, zijn wij als werkgroep erg afhankelijk van toeleveranciers. Bestaande lijstjes proberen wij goed te onderhouden en het is fijn als er een nieuwe relatie opdoemt zoals een kleine slachterij die met ons meedenkt. Er zijn steeds minder gehoorde koeien, dus ook voor de slacht. Niet alleen voor het wezen van de koe zelf, maar ook voor de toekomst van de landbouw als geheel is dat zeer ernstig. Van de hoorns die wij inkopen, is één derde niet te gebruiken. Je vraagt je dan af wat deze dieren voor voedsel c.q. leven hebben gehad.

In de 49 weken dat wij preparaten verzonden gaven wij koemest- en kiezelpreparaat uit voor 350 hectare grond en compostpreparaten voor 6000 m3. Tel je daar de gemalen

kiezel en de uitgegeven hoorns bij op dan is er sinds 2010 een lichte stijging te zien. Dit geldt ook voor de buitenlandse preparatenaanvragen. Het aanmoedigen om op het eigen bedrijf preparaten te maken blijft voor ons belangrijk. De eigenheid van een bedrijf is toch de toekomst. Nu wij merken dat de voorraad preparaten in Engeland en Duitsland minder groot is dan voorheen, kunnen we bij tekorten daar niet meer vanzelfsprekend op terugvallen. Een grotere buffer is wenselijk. Inmiddels is bekend dat het preparatendepot de tweede helft van 2013 zal overgaan naar Gineke de Graaf van het BD-zaadveredelingsbedrijf De Groenen Hof in Esbeek, Noord Brabant.

Activiteiten in het kader van Onderzoek & Ontwikkeling

- De Winterconferentie 2012 was voor de derde keer een dubbelconferentie: één in Dronten en één in Merksplas, met als thema: 'Voorwaarts naar de bron'. In Dronten waren er ongeveer 80 deelnemers, in Merksplas 30. Zie DP 2012-1, blz. 8-9. De netto kosten bedroegen € 959.
- 12 mei 2012 was er op de Zonnehorst, Punthorst, de BD ervaar-, leer- en beleefdag, met daarin opgenomen het formele deel van de Algemene Ledenvergadering. Stichting Grondbeheer en de Vereniging voor Natuurvoedingskundigen participeerden in de organisatie en namen deel aan deze dag. Zie DP 2012-3, blz. 10-13. De netto kosten bedroegen € 2.459.
- Onder leiding van Joke Bloksma en met ondersteuning van Jaap Vermuë is het project BD-beroepsontwikkeling gecont-

Ledenaantal	1 januari 2012	bij	af	1 januari 2013	bij/af	bij/af %
Algemene leden	1456	62	75	1443		
Leden in Europa	38	0	0	38		
Leden buiten Europa	4	0	0	4		
Jeugdleden	12	8	4	16		
Totaal algemene leden	1510			1501	-9	-1%
Totaal uitgebreid leden	94	0	11	83	-11	-12%
Beroepsleden	140	1	3	138		
Gekoppelde beroepsleden	102	4	1	105		
Totaal beroepsleden	242			243	1	0%
Totaal	1846	75	94	1827	-19	-1%
Donateurs	28			28	0	0%

- nueerd. In verschillende regionale groepen werken op dit moment ca. 70 beroepsleden onderling samen in intervisie-, thema-, boerenbezoekgroepen en coaching. De begeleiders oefenen met elkaar om de methodieken verder te ontwikkelen en aan elkaar door te geven. Naast dit werk binnen de BD-Vereniging zijn begeleiders actief bij verwante groepen bij reflecteren op het beroepswerk. Bijvoorbeeld binnen Stichting Demeter werken ze mee aan de ontwikkeling van Collegiale Toetsing tot eigentijds certificeringsinstrument. Binnen de Vakvereniging van Natuurvoedingskundigen helpen ze de consultants vertrouwd te raken met de intervisiemethodiek. Nadat vraagstukken rond bedrijfsopvolging al vaak op de agenda hadden gestaan van BD-beroepsontwikkeling is er samen met Land&Co gedurende 2 jaar intensief gewerkt aan het bundelen van ervaringen van en voor boeren binnen het project 'Opvolging gezocht' in de vorm van diverse workshops en een themanummer van Ekoland. De totale kosten van BD-beroepsontwikkeling bedroegen € 15.282.
- Het project 'Opvolging gezocht' is de afgelopen jaren vanuit de BD-Vereniging ondersteund. Begeleiders van BD-beroepsontwikkeling fungeerden als klankbordgroep en hielpen bij het samenstellen van een deskundigenpool. Een aantal van hen is nu beschikbaar als 'opvolgingscoach'. In 2012 is in één keer de bijdrage van € 5.000 overgemaakt.
  - Onder bezielende leiding van Isabel Duijnsveld trok de Good Food March in augustus en september in zestien etappes

van Noordoost Groningen tot Brussel. Zie DP 2012-4, blz. 10-11. De totale kosten van dit project bedroegen € 5.611. Triodos Bank gaf € 1.000 subsidie.

- In het kader van haar 75 jarig bestaan heeft de BD-Vereniging zich verbonden met drie Boergondische maaltijden: op melkveehouderij Hoeve Biesland bij Delft, melkveehouderij Natuurlijke Genoegen bij Alkmaar en tuinderij Land en Boschzigt bij Hilversum. Tijdens deze maaltijden hebben bestuursleden en/of Derk met de aanwezige gasten gewerkt aan het beleefbaar en benoembaar maken van bedrijfsindividualiteit. Zie DP 2012-4, blz. 8-9. De financiële bijdrage voor dit project was € 1.357.
- De BD-Vereniging heeft € 5.000 bijgedragen aan de kosten van het BD-congres op 8 november in De Rode Hoed, Amsterdam.
- De inkomsten uit de verkoop van het Preparatenboekje waren in 2012 € 432.
- Het door Ellen Winkel geschreven boek De aarde zal weer vruchtbaar zijn is na drie jaar onderzoek en schrijven tijdens het jubileumcongres ten doop gehouden. Een mooie prestatie, met veel enthousiaste reacties van lezers. De afgelopen drie jaar heeft de BD-Vereniging dit project financieel ondersteund. Van het boek zijn er in 2012 voor € 1.816 exemplaren ingekocht en voor € 2.392 weer verkocht. Beroepsleden konden dit boek op verzoek gratis toegezonden krijgen.
- Ook heeft de BD-Vereniging het in 2012 verschenen boek Op weg naar een fijnzinnige landbouw ondersteund, geschreven door tuinder Jan Schrijver en publicist John van der Rest op basis van gesprekken die

Jan voerde met een aantal richtinggevende mensen uit de BD-beweging en van daarbuiten. De bijdrage bedroeg € 2.330. Bovendien zijn er voor € 1.988 exemplaren ingekocht. Beroepsleden konden dit boek op verzoek gratis toegezonden krijgen.

- Het project 'Ondernemen volgens Pergola' is in 2012 voortgezet met een tweedaagse conferentie in december in Leuven. De BD-Vereniging heeft hieraan € 1.000 bijgedragen.
- De studiegroep over het waarnemen van etherkrachten (methode Dorian Schmidt) onder begeleiding van René Groenen is ondersteund met € 600.
- Tijdens preparatendagen in Zeeland kon Frans Romeijn zijn bijdrage leveren dankzij onze financiële ondersteuning van € 578.
- De BD-Vereniging heeft in januari 2012 voor de vierde keer deelgenomen aan een presentatie op de BioVak te Zwolle. In samenwerking met Stichting Demeter, Warmonderhof en Stichting Grondbeheer hebben we een groot Demeterplein ingericht. De bijdrage in de kosten bedroeg € 5.286.
- BD-Jong organiseerde een weekend met bedrijfsbezoeken in Zeeland. Dat leidde tot de opvallende presentatie met T-shirts van BD-Jong op de BioVak. De totale kosten bedroegen € 1.155.
- De BD-Vereniging steunde een aanvraag van de Stichting Prof. Dr. L.W.J. Holleman voor onderzoek naar de biologische verandering (transmutatie) van chemische elementen met € 650.

Namens het bestuur,
Albert de Vries, voorzitter

Financieel verslag en begroting

De financiële cijfers laten door de jaren heen een grote mate van bestendigheid zien, waarbij we voortdurend meer uitgeven dan we aan gewone inkomsten binnen krijgen. Dit interen op het vermogen vindt vooral plaats door alle projecten binnen Onderzoek en Ontwikkeling, waar we dit jaar ook meer dan voorheen aan hebben besteed. Gelukkig raken we niet door het ontwikkelingsgeld van het Willy Schilthuisfonds heen, omdat opnieuw enkele mensen ons bedacht hebben in hun testament. In 2012 hebben we een erfenis verkregen van mev. Roeters van Lennep van € 91.212. In 2013 kunnen we rekenen op een erfenis van ongeveer € 50.000 van mev. Jonkman en een nog onbekend bedrag van mev. Venema dat beschikbaar komt wanneer het onroerend goed verkocht is. We blijven als bestuur kiezen voor vele kleinere en soms iets grotere projecten om dicht bij de praktijk en de leden te blijven (zie het jaarverslag).

Toelichting jaarcijfers 2012

Het totaal van de baten en lasten (5. en 10.) van de directe verenigingsactiviteiten (Secretariaat, Dynamisch Perspectief en Preparaten) vallen iets lager uit dan groot.

Vanuit het Willy Schilthuisfonds is er, door in voorgaande jaren verkregen erfenissen en schenkingen, ruimte voor Onderzoek & Ontwikkeling (15.). Er is aan O&O meer besteed dan groot. Een overzicht hiervan staat in

Vereniging, DP, Preparaten & Secretariaat

	Baten	resultaat 2011	begroting 2012	resultaat 2012	begroting 2013
1	Contributie	94.489	95.000	93.576	95.000
2	Advertenties DP en losse nummers	2.684	3.000	4.331	4.500
3	Verkoop preparaten	12.953	13.000	14.215	7.000
4	Overige baten	4.141	3.000	615	500
5	Subtotaal:	114.267	114.000	112.737	107.000
	Lasten				
6	Dynamisch Perspectief	61.621	63.000	60.493	64.580
7	Verenigingssecretariaat	44.776	42.000	44.255	44.370
8	Preparaten	9.063	9.000	6.718	4.000
9	Onderzoek en Ontwikkeling	0	0	0	0
10	Subtotaal:	115.460	114.000	111.466	111.950
11	Resultaat:	-1.192	0	+1.271	-4.950

Willy Schilthuisfonds

	Baten				
12	Giften	14.876	15.000	98.567	60.000
13	Rente	2.842	3.000	2.033	3.000
14	Subtotaal:	17.718	18.000	100.600	63.000
	Lasten				
15	Onderzoek en Ontwikkeling	47.396	50.000	70.591	69.650
16	Toe-/Afname W.S.-fonds:	-29.678	-32.000	+30.009	-6.650

BD-Vereniging en W.S.-fonds samen

17	Baten totaal = 5 + 14:	131.985	132.000	213.338	170.000
18	Lasten totaal = 10 + 15:	162.856	164.000	183.328	181.600
19	Resultaat totaal = 11 + 16:	-30.870	-32.000	31.280	-11.600

Balans		1 jan 2012	resultaat	31 dec 2012
Activa				
29	Vaste activa	15.519		13.147
30	Waarborgen	810		810
31	Voorraad	1.194		1.656
32	Vorderingen	14.086		19.942
33	Liquide middelen	118.947		143.050
	Totaal	150.556		178.605
Passiva				
34	W.Schilthuisfonds	72.878	+30.009	102.887
35	Algemene reserve	58.904	+1.271	60.176
36	Crediteuren	18.774		15.542
	Totaal	150.556		178.605

het inhoudelijke jaarverslag. De inkomsten waren door een verkregen erfenis echter beduidend hoger (12.). Daarmee werd het negatieve resultaat omgekeerd in een positief resultaat (16.).

Een vast bestanddeel van de giften, dit jaar € 2516, vormt de schenkingsrente die via Triodos Bank bij ons terecht komt. Wij kunnen vanuit privacy-regels die mensen niet rechtstreeks bedanken en willen dat graag hierbij doen! Ook voor de overige donaties, dit jaar € 4839, zijn wij de gevers zeer dankbaar!

De resultaten (11. en 16.) vindt u terug in

af- en toename van de vermogens in onderstaande balans bij respectievelijk 34. en 35.. Het beleid ten aanzien van het onderscheid tussen het algemene deel van de financiën en dat van het Willy Schilthuisfonds, en dus ook de toekenning van baten en lasten, is gebaseerd op de volgende uitgangspunten: Alle giften, nalatenschappen en rente zijn inkomsten voor het W.S.-fonds.

Uit het W.S.-fonds worden alle bijdragen aan Onderzoek & Ontwikkeling besteed.

In het algemene deel van de vereniging dienen vooral de contributies voldoende te zijn om het actuele verenigingsleven te dragen.

Toelichting op de balans

De balanswaarde van zowel meubelinrichting als computerapparatuur staat onder vaste activa opgenomen (29.). De meubelen worden in 10 jaar afgeschreven, de computerapparatuur in 5 jaar. De voorraad (31.) is de voorraad preparaten. Als waarde wordt genomen de waarde van de in dat jaar ingekochte preparaten en materialen voor preparaten, zoals hertenblazen. De eigen productie krijgt pas zijn economische waarde wanneer porties afgepakt en verstuurd worden. De vorderingen (32.) zijn op een niveau dat past bij onze geldstromen. Datzelfde geldt voor de crediteuren (36.).

Toelichting begroting 2013

Zoals in het begin gemeld gaan we bij de begroting uit van een bestendinging. We houden er rekening mee dat halverwege het jaar de activiteit van de Preparatenwerkgroep niet langer onder de verenigingshuishouding zal vallen. In 2013 zullen de uitgaven voor O&O op het niveau van 2012 blijven.

Penningmeester
Albert de Vries

www.zandbankzeilcharTERS.com

06-53290188

Hotel
"Watt Sempel"

Übernachten im Watt -
ein besonderes Erlebnis

Neugierig?

0031653290188

Gijsje Stephanus

BD-jong nodigt elk nummer een jongere uit voor een persoonlijke beschrijving van zijn of haar ideale boerenbedrijf. Gijsje Stephanus (21 jaar) was al bijna kapitein, maar gooide het roer om. Ze ruilde haar leven op zee in voor een oude droom: boer worden.

Tekst: Gijsje Stephanus / Foto: Hans Vlasbloem

Als jong meisje wilde ik altijd de boerderij van mijn ouders overnemen, De Eemstuin in Uithuizermeeden. De plek sprak mij aan. Niet alleen het woonhuis, maar de hele sfeer in de kassen en eromheen was heerlijk. Na de middelbare school was het voor mij al gauw duidelijk dat mijn ouders nog te jong waren om ermee te stoppen, dus ging ik iets anders doen. Ik ging varen. De zee op, zeilen zetten, met mensen werken. Het leek me allemaal fantastisch en dat was het ook. Vier jaar lang heb ik op zee gezeten. Ja, af en toe was ik wel thuis, maar ik kreeg niet veel meer mee van wat er gebeurde op de kwekerij.

Toen ik bijna kapitein was gebeurde er iets. Mijn ouders gingen uit elkaar en er kwam plek voor mij op de kwekerij. De ene droom voor de andere inwisselen is nogal wat: het was voor mij een zware keuze tussen de chartervaart en het boerenleven. Maar de laatste twee jaar van het varen werd het mij al duidelijk dat ik dit niet voor altijd zou

willen gaan doen. Ik wilde mijn papieren halen en dan nog een paar jaar als schipper gaan werken. En daarna? Dat wist ik op dat moment niet zo goed.

Ik kies er nu voor een nieuwe – maar eigenlijk de oude – droom te verwezenlijken. Ik ben in een VOF gestapt met mijn moeder en mijn vader werkt ook nog op de boerderij. Helaas komt het werken als schipper er niet meer van. Wel maak ik mijn opleiding tot kapitein kleine zeilvaart af, zodat ik af en toe in de weekenden kan varen. Langzaam vindt alles zijn nieuwe weg. Instappen op een bedrijf waar je opgegroeid bent, en waar je vervolgens weer afscheid van genomen hebt is moeilijk. Ik merk dat ik tegen dingen aan loop die best anders kunnen. Eigenlijk is dit een voordeel, want ik kijk met een nieuwe blik naar het bedrijf en geef er weer een andere draai aan. In de schuur wordt momenteel getimmerd om er een inpakruimte van te maken. We zijn van plan de sla, die eerst in kilo kistjes naar de

groothandel ging, zelf te verpakken en er een nieuw etiket op te plakken. Ook heb ik het logo laten veranderen. Het oude, maar dan met een nieuw jasje.

Wat ik verder zou willen veranderen weet ik nog niet. Ik loop vanzelf wel weer ergens tegen aan. Mijn droom is om de plaats optimaal te benutten zonder het uit te putten. Het feit dat ik bijna schipper ben, en een schip veilig naar een haven kan brengen, helpt me wel op de boerderij. In principe heb ik op de boot geleerd wat ik nodig heb om ondernemer te zijn. Zekerheid in mijzelf, creativiteit voor als het af en toe tegenzit, maar vooral ook overzicht. Overzicht over de verschillende dingen die er gelijktijdig gebeuren op een boot. En of ik dit nou toepas op een boot of boerderij, het komt op het zelfde neer.

Nu alles in de kas langzaam aan het voorjaar gaat denken, begin ik ook te bloeien. Ik was vergeten hoe heerlijk het was op de boerderij! ☺

Wil jij ook zo'n column schrijven?
Mail dan naar bdjong@bdvereniging.nl

Winterconferentie Dronten Goed zaad

De ontwikkelingen op het terrein van uitgangsmateriaal, zowel plantaardig als dierlijk, gaan snel. Tot waar willen we mee? Wat kunnen we zelf? *Tekst: Ellen Winkel*

Even de KI bellen is makkelijk. Maar wat gebeurt er allemaal voordat dat sperma in dat rietje zit? Tijdens de winterconferentie op 13 maart vertelt Wytze Nauta over superovulatie, ovum pickup (eicellen uit de koe halen),

ivf (reageerbuisbevruchting), embryotransplantatie, en dat allemaal voor De Ideale Koe. Dit past niet bij biologische veehouderij, vindt Wytze, en daarom heeft hij BioKI opgericht. Maar het kan ook gewoon nog net als vroeger: met eigen stieren. En een handig computerprogramma om inteelt te voorkomen. Stieren gevaarlijk? Hij heeft tips om het veilig te houden.

Ook in de tuinbouw kan veel zelf, vertelt Greet Lambrechts van De Akelei in Vlaanderen. Eén op de drie teelten zaaien ze daar met eigen zaad. "Doordat je het gewas tot zaad laat komen, bouw je er een meer duurzame relatie mee op", zegt ze. "Zo krijg je een hechtere band met je gewas." Selecteren doet ze deels

met haar verstand: prei moet een 'decolleté' hebben, een richeltje op de bovenrand van de witte schaft waar water in blijft staan, want dat helpt tegen trips. Maar ze selecteert ook veel 'op gevoel'. Het ene ras 'past beter' op haar bedrijf of 'het spreekt haar gewoon meer aan'.

In hoeverre zijn hybride rassen wenselijk op BD-bedrijven? Die vraag kwam aan de orde in de werkgroep over 'visie BD-teelt'. Voor eigen zaadteelt zijn ze in ieder geval niet geschikt, maar een specialist als De Bolster kan ze prima telen. Er blijken er vooral erg veel vragen te leven op dit vlak en er is grote behoefte aan meer informatie. Daar ligt een taak voor Dynamisch Perspectief ... ☞

WARMONDERHOF

TRAINING DRONTEN NETHERLANDS

International Course in Biodynamic Farm Management

EQF level 4 • part-time • for people working on organic/biodynamic farms

This two-year course consists of 10 modules of a week each, during which you will learn in-depth about arable, dairy and vegetable production as well as business management, business planning, marketing, personnel management and advanced biodynamics. Supported by a rich online learning environment, suitable for people working on farms or market gardens. Course is taught in English and is fully accredited. Fee: €1730 per year, including accommodation and meals.

Visit us at: www.warmonderhof.nl or email: a.huese@groenhorst.nl

- **Improve your employment opportunities**
- **Get new inspiration**
- **Enlarge your professional network**
- **Increase your farm management skills**

w w w . w a r m o n d e r h o f . n l

Vruchtbare bodem essentieel voor wereldvoedselvoorziening

Tegel eruit, compost erin: 'guerrilla gardening' op de stoep voor De Groene Winkel in Zeist in het kader van de Save Our Soils-campagne

Miljoenen hectares landbouwgrond over de hele wereld zijn uitgeput door toepassing van niet-duurzame landbouwmethoden. Dat vormt een bedreiging voor de wereldvoedselvoorziening, constateert de FAO in 2011. Oude studies over bodemvruchtbaarheid blijken waardevolle inzichten te bevatten. Burgers komen in actie voor een gezonde bodem. *Tekst: Ellen Winkel*

Mahatma Gandhi zei het al: 'Als we vergeten hoe de aarde te bewerken en de grond te verzorgen, dan vergeten we onszelf! Hoe belangrijk het is om de bodemvruchtbaarheid te verzorgen, is nu ook doorgedrongen op het hoofdkantoor van de FAO in Rome. De gevolgen van het verwaarlozen van de

bodem dringen zich op: steeds meer landbouwgrond wordt door erosie onbruikbaar en die erosie hangt samen met de moderne landbouwmethodes, stelt de FAO vast (zie kader). In de vorige eeuw is hierover al veel kennis verzameld, maar daar was toen nog weinig belangstelling voor. Het stof kan van deze oude studies worden afgeveegd: ze blijken uiterst actueel.

Pioniers

Zo schreef Franklin Hiram King in 1911 het boek *Farmers of forty centuries*, dat recent in het Nederlands is vertaald met als titel 4000 jaar kringlooplandbouw (zie boekrecensie op pag 32). Het is een uitgebreid verslag van de studiereis die hij in 1909 maakte naar Korea, China en Japan in opdracht van de Amerikaanse overheid. Hij onderzocht

Living Soil Forum

In Zweden vindt deze zomer de 'Summer of Soil' plaats. Onderdeel hiervan is het Living Soil Forum, een 5-daagse internationale ontmoeting met als doel het opbouwen van een *global soil movement*; een wereldwijde bodembeweging. Het Forum vindt plaats van 22-26 juli in het Zweedse Järna, 50 km ten zuiden van Stockholm. Iedereen die zich betrokken voelt bij een duurzame landbouwontwikkeling is uitgenodigd om mee te denken over initiatieven die het bewustzijn vergroten van het belang van een productieve, levende bodem. Voor alle info, kijk op www.summerofsoil.se.

Nature and More roept mensen op zich als SOILder in te zetten voor een gezonde bodem en foto's of filmpjes op internet te plaatsen

hoe de Aziatische boeren het voor elkaar kregen om al eeuwen met zo weinig grondoppervlak zo veel mensen te voeden. Deel van het 'geheim' was: alle afvalstromen (van mensenpoep tot afgedankt dakstro) gebruiken als bodemverbeteraar.

Begin dertiger jaren kreeg de Midwest in de VS te kampen met grote erosieproblemen die leidden tot enorme oogstverliezen, de zogenaamde Dust Bowl. De overheid startte een boomplantprogramma en adviseerde het gebruik van groenbemesters en terrasvormig ploegen. Dr. A.J. Pieters, landbouwkundige voor het Amerikaanse landbouwministerie, had in 1927 een standaardboekwerk over groenbemesters geschreven, *Green manuring, principles and techniques*. Er volgde een uitgebreid onderzoek naar erosie door de wetenschappers Jacks en Whyte. Na een reis langs alle werelddelen schreven zij in 1939 het boek: *The rape of the earth - A*

world survey of soil erosion (De verkrachting van de aarde – Een wereldwijd onderzoek naar bodemerosie). Hoe schokkend hun rapport ook was, het werd niet vertaald naar landbouwbeleid.

Vanuit Engeland speelde Albert Howard een belangrijke rol. Begin vorige eeuw werkte hij als overheidsvoorlichter in India. Hij zag hoe traditionele Indiase boeren goede compost en bodemvruchtbaarheid centraal stelden en realiseerde zich hoe belangrijk dit was. Hij schreef er vele artikelen en boeken over, zoals *An Agricultural Testament* (1940) and *The Soil and Health, a study for organic agriculture* (1945), die beide recent opnieuw zijn uitgegeven en ook op internet staan. Howard werd een van de belangrijkste grondleggers van de biologische landbouw in vooral Engelstalige landen.

Vanuit de biologisch-dynamische beweging hamerde Ehrenfried Pfeiffer op het belang

van een vruchtbare bodem. Zo zei hij bijvoorbeeld in 1939 tijdens een lezing in Den Haag, dat behoud van de bodemvruchtbaarheid binnen enkele tientallen jaren een van de grootste wereldproblemen zou worden. Hij publiceerde in 1946 het boek *The Earth's Face* (opnieuw uitgegeven in 2008), waarin hij beschreef welke factoren bijdragen aan opbouw dan wel afbraak van bodemvruchtbaarheid in verschillende landschappen.

Tijd voor actie

De pioniers van de biologisch(-dynamisch)e landbouw voelden zich lange tijd als een roepende in de woestijn. Maar nu zelfs de FAO vindt dat er fundamentele veranderingen nodig zijn in het landbouwbeleid, lijkt de tijd rijp om in actie te komen. Eind 2012 vond de eerste Global Soil Week plaats, binnenkort (van 6 tot 12 mei 2013) is er de 'Internationale compost week' en er zijn plannen voor een internationaal *Year of the Soil*, mogelijk in 2017.

Nature and More, onderdeel van de biologische groente- en fruitgroothandel Eosta, heeft de campagne *Save Our Soils* opgezet. Ze roepen mensen op om 'SOILder' of 'guerilla-farmer' (haal een stoeptegels voor je huis weg en zaai basilicum) te worden en op een ludieke manier in actie te komen voor de bodem, daar foto's of filmpjes van te maken en die op internet te plaatsen. Door biologische producten te eten, draag je volgens Nature and More bij aan de SOILution. Eosta heeft in 2007 ook het compostingsbedrijf Soil and More opgericht, dat compostprojecten verzorgt, verspreid over de wereld en gebaseerd op de CMC-compostingsme-

thode (Controlled Microbial Composting) die door Ehrenfried Pfeiffer is ontwikkeld. 'Kuilen graven is normaal geworden', zei bodemonderzoeker Jan Bokhorst eerder in DP2011-3. Daarmee gaf hij aan dat ook gangbare boeren steeds meer interesse tonen voor bodemvruchtbaarheid. Dit jaar besteedt het NAJK, de belangenvereniging voor agrarische jongeren met ongeveer achtduizend leden, speciale aandacht aan het thema bodemvruchtbaarheid met onder andere een discussiestuk op hun website en een filmpje op YouTube.

Bionext organiseerde op Tweede Paasdag, 1 april, de 'Eerste Nationale Wormtelling'. De organisatie riep mensen op om op een vierkante meter gras te stampen en te tellen hoeveel wormen er boven kwamen. Doel was om het belang van vruchtbare bodems op een ludieke manier onder de aandacht te brengen.

Op 23 maart, uitgeroepen tot 'Nationale Compostdag', organiseerde de nieuwe netwerkorganisatie Down2earth haar eerste bijeenkomst om mensen er bewust van te maken dat de keuze voor gezond grondgebruik urgent is. Hun website downtoearth.nu legt uit waarom: 'Wereldwijd is meer dan **99,7%** van ons voedsel van onze bodems afkomstig, wereldwijd is momenteel **25%** van de bodems ernstig gedegradeerd, jaarlijks gaat **10 miljoen hectare** productieve landbouwgrond - **30 voetbalvelden** per minuut -verloren (FAO, 2011) en wereldwijd is de landbouw verantwoordelijk voor **75%** van die erosie.'

Dat lijkt me duidelijke taal! ☺

FAO: een nieuwe koers

In 2011 verschenen bij de FAO twee belangrijke rapporten. In *The State of the World's Land and Water Resources for Food and Agriculture* concludeert de FAO dat de wereldwijde achteruitgang van de bodemkwaliteit en natuurlijke bronnen een bedreiging vormt voor de wereldvoedselproductie. In *Save and Grow* zegt de FAO dat het landbouwbeleid fundamenteel moet veranderen en zich onder andere moet richten op het gezond houden van bodems en op het verminderen van het gebruik van bestrijdingsmiddelen door het opbouwen van gezonde agro-ecosystemen waar de natuurlijke vijanden van plaaginsecten kunnen leven. Zie

www.fao.org/news/story/en/item/95153/icode/ en

www.fao.org/ag/save-and-grow/index_en.html

Consument bestuurt economie

Bij het BD-congres in november kwam uit diverse hoeken naar voren: de consument is nu aan zet! Dat was aanleiding om op bezoek te gaan bij Peter Daub van de Consumer360Academy, voorheen Vrije Consumenten Vereniging. *Tekst: Andries Palmboom*

> De consument is de moderne manager van de economie en heeft het stuur zelf in handen.

'Mestkever navigeert op de kosmos', zo luidt de aanhef boven een artikel dat mijn mailbox binnenkomt. De mail is afkomstig van Peter Daub met wie ik over een paar dagen een interviewafspraak heb. Hij is de man van 'Consumer360Academy' (statutaire naam: Vrije Consumenten Vereniging). Ik zal met hem spreken over de sleutelrol die de consument heeft, ook voor de ontwikkeling van BD.

"Kijk hier!", zegt Peter in zijn werkkamer, zich bewegend tussen stapels met kranten, tijdschriften, uitdraaien en brochures. Hij trekt de NRC van afgelopen week uit een stapel en laat de kinderpagina van het wetenschapskatern zien. Daar staat een klein berichtje: "Mestkever navigeert op de kosmos".

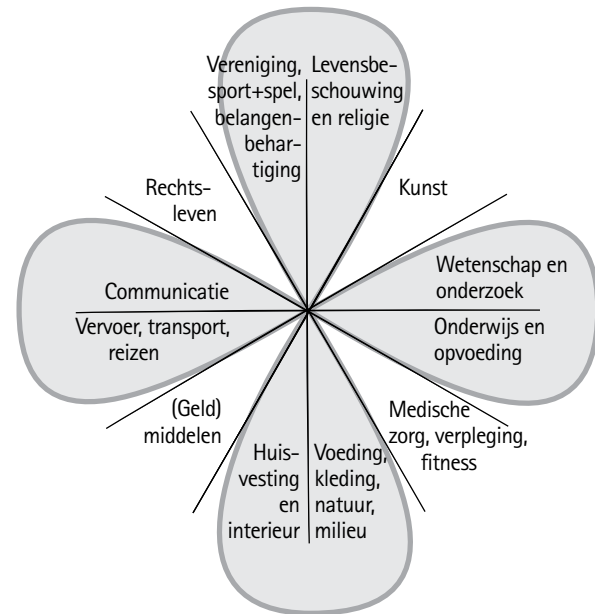
Peter: "De mail die ik aan jou stuurde, stuurde ik ook naar de redacties van allerlei kranten. Dit bericht over een Zweeds wetenschappelijk onderzoek laat zien dat mestkevers hun bewegingsrichting bepalen aan de hand van

de sterren. Aantoonbare kosmische relaties met bodeminsecten! Dat leek mij een mooie bevestiging voor de BD. Zoiets help ik graag wereldkundig maken. Ik weet niet zeker of de NRC het bericht van mij heeft opgepikt, maar het zou best kunnen ..."

Het mestkeverbericht is een mooi voorbeeld van Peter's werkwijze binnen zijn Consumer360Academy. "Ik breng kennis, informatie en berichten bij mensen die er hopelijk in de praktijk iets mee teweeg kunnen brengen", legt Peter uit.

Wat doet Consumer360Academy?

"Alles wat helpt om bij mensen bewustzijn te wekken voor hun rol als consument, zodat zij de verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun rol als consument. Als consument heb je namelijk de sturende rol in de economie. Dat besef begint langzaam te dagen en

Consumer360Academy wil als katalysator een rol spelen in het vergroten van dat bewustzijn. Dat betekent het uitwisselen van inzichten en ervaringen: informeren en verbinden. Speldenprijsjes de wereld insturen. Ik heb inmiddels een flink netwerk."

In de werkkamer staat – naast de slordig ogende losse stapels – een keurig strakke rij van 12 kleurige ordners. Peter: "Als consumerende mens heb je te maken met 12 verschillende levensbehoeften. Met de info in deze ordners houd ik een dekkend 360-graden overzicht over alle gebieden, waarmee ik mijn persoonlijke consumentenverbondenheid heb."

Waarom die '360°' in de naam?

Peter: "Er zit een diep en groots oerbeeld in, dat naar de projectieve meetkunde verwijst. Als je jouw positie van consument namelijk als middelpunt neemt van het 360° universum om je heen, dan lopen vanuit jouw consument-zijn uitwaaiende lijnen naar jouw omgeving, namelijk die 12 gebieden. De projectieve meetkunde laat zien hoe uitwaaiende lijnen in het oneindige evenwijdig gaan lopen en in feite een eeuwige, geestelijke dimensie betreden, de 'ideeënwereld'. Er bestaat - zo gezien - een relatie tussen mijn (consumenten-)middelpuntpositie en de geestelijke ideeënwereld. Die relatie fascineert mij mateloos. Het daagt uit tot onderzoek. Dat onderzoek doe ik vanuit de 'Academy'."

"Het woord 'Academy' moet je tweeledig opvatten. Enerzijds het educatieve element dat in het netwerken zit; anderzijds studie en onderzoek op het gebied van 'de-consumenten-zijn-verantwoordelijkheid'. De inspiratiebron is daarbij, behalve de projectieve meetkunde, ook de antroposofie. Mij boeit het, dat alles op een organische manier met elkaar samenhangt en dat je daarin wetmatigheden kunt ontdekken, zoals het driedelig mensbeeld en de sociale driegeleding. Er spreekt bijvoorbeeld een grote wijsheid uit de rangschikking van de 12 levensbehoeften in de lemniscaatvorm (zie afbeelding). Maar ik kijk bijvoorbeeld ook naar de ontluikende consumentenbeweging vanuit het oogpunt van mensheidsontwikkeling, zoals Steiner daarover sprak. De mensheid werd in oude culturen nog geleid door priesters of koningen. Die leiding is zich terug gaan trekken: een emancipatieproces op weg naar een mens-

heid van autonome individuen. Nu moet ieder mens zelf zijn koers bepalen, niet meer op basis van instituties en uiterlijk gezag. Eerst was de kerk aan de beurt. Het actuele oefenterrein is aardser: het economisch leven. Daar zie je nu de 'beginnersfouten' optreden: individualisering werd ongekend persoonlijk winstbejag en leidde tot de economische crisis. Maar zo'n crisis biedt tegelijk de kans dat mensen zich bewust worden van hun eigen rol in de economie."

"De consument is de moderne manager van de economie en heeft het stuur zelf in handen. Daar hoort verantwoordelijkheid nemen bij en dat is niet vrijblijvend. Er zit een morele component aan. Wat is van mij een waarachtige behoefte, die ik voor mijzelf geproduceerd wil zien? Weet ik genoeg om mijn consumenten-beleidskeuze gedegen te kunnen funderen? En hoe neem ik, als ware ik een echte manager, verantwoordelijkheid naar al 'mijn' bedrijfsgeledingen (lees: handelaren, producenten)? Hoe kan ik mij zinvol en duurzaam daarmee verbinden?"

Consumenten komen onstuitbaar in hun rol op het gebied van landbouw en voeding. Peter ziet dat aan de Slow Food-beweging, voedselcollectieven, CSA-bedrijven (Community Supported Agriculture) en de stadslandbouw.

Peter was 30 jaar geleden betrokken bij de advisering van consumentenkringen via Triodos Bank. Consumenten legden toen bedragen in ter financiering van 'hun' winkelvoorraad. "Dat was nog een onpraktische vorm van coöperatieve consumentenbetrokkenheid. Ik verwacht veel van de nieuwe, modern uitgewerkte coöperatieve initiatieven, zoals

Wie is Peter Daub?

Peter Daub (66) studeerde Bedrijfskunde en raakte in die tijd geïnspireerd door de antroposofie. Begin jaren 80 combineerde hij zijn werk bij de NMB (nu opgegaan in ING) met advieswerk bij de toen nog prille Triodos Bank: het beoordelen van kredietaanvragen van natuurvoedingswinkels en BD-boerderijen. Daar ontdekte hij de cruciale rol van de consument in de economie. Sinds 1985 zet hij zich daar volledig voor in, als voorzitter van achtereenvolgens Meander Stichting, Vrije Consumenten Vereniging en Consumer360 Academy. Meer info: zie www.vrijeconsumenten.nl

de Odin Coöperatie die onlangs is opgericht, maar ook de Lazuur Food Community in Wageningen. En ik kan je verzekeren: dit is nog maar het begin. Als je er attent op bent, dan zie je overal consumenteninitiatieven en klantenpanels ontstaan, ten slotte ook op het meest aardse van de twaalf levensgebieden: voeding en landbouw. Allemaal kleine wonderjes. Ja, het wordt straks één groot feest!"

Stikstof en koolstof in evenwicht

In hoeverre vormt de serie lezingen die Rudolf Steiner in 1924 hield, de Landbouwcursus, een inspiratiebron voor boeren, tuinders of onderzoekers anno 2013? Deel 2: Jan Bokhorst (66), bodemkundige (Gaia Bodemonderzoek) en voormalig onderzoeker bij het Louis Bolk Instituut.

Tekst: Gineke de Graaf

“Wat ik zo mooi vind aan de Landbouwcursus, is dat Steiner steeds vanuit andere invalshoeken spreekt. Hij benadert de landbouwvraagstukken bijvoorbeeld vanuit de polariteit kiezel-kalk of stikstof-koolstof; of hij kiest de insteek van de driedigtheid (wortel, blad, vrucht/zaad) of de vierledigheid (fysiek, ether, astraal, ik); of hij onderscheidt kosmische en aardse krachten. Steeds kijkt hij weer door een andere bril naar de levensprocessen en heel belangrijk: hij verbindt deze verschillende gezichtspunten met elkaar. Zo benadert hij de landbouw op een beweeglijke en levendige manier.”

Jan werkt graag met de stikstof-koolstof-

polariteit. “Een stof is meer dan een formule”, stelt hij. “We moeten, in navolging van Goethe, vanuit onze eigen waarnemingen en ervaringen de begrippen opbouwen wanneer we naar oplossingen zoeken voor dagelijkse, praktische vragen.”

Het karakter van stikstof en koolstof is heel verschillend, schetst Jan: “Stikstof is overal om ons heen, de lucht bevat 80% stikstof, maar het is onzichtbaar en ongrijpbaar. Er is veel energie nodig om stikstof te binden tot nitraat, dat als grondstof dient voor vuurwerk en explosieven. Als je die afsteekt zie je hoe veel kracht en beweging ontstaat als stikstof zich weer vrijmaakt. Stikstof wil weer terug naar de lucht. In de bodem zal stikstof alleen blijven wanneer er ook lucht is, anders krijgt stikstof het als het ware benauwd en zoekt het de lucht weer op. Koolstof voelt zich diep in de aarde juist prima thuis in de vorm van steenkool. Hoe hoger in de lucht, hoe lager het koolzuurgehalte.”

In de bouwvoor komen deze tegenpolen samen. In de Landbouwcursus wordt er op gewezen dat koolstof de vorm van planten bepaalt, vertelt Jan. Koolstof heeft de neiging om in koolstofrijke verbindingen (zoals houtstof) te verstarren. Cellulose en suiker zijn relatief koolstofarm en kunnen beter aan bo-

demprocessen deelnemen. Stikstof heeft de neiging om uit de bodem te verdwijnen door uit te spoelen als nitraat of te vervluchtigen als stikstofgas of ammoniak. In eiwitachtige verbindingen neemt stikstof wel deel aan de bodemprocessen.

“Een van de leukste onderzoeken die ik deed was een proef met gras en klaver in Marle, bij de IJssel. Waar we alleen klaver hadden gezaaid (stikstofrijkdom dus) was de grond sterk verdicht, omdat klaver weinig wortels maakt die ook weer snel verteren. Er waren wel regenwormen en wormgangen, want de pendelende worm, *lumbricus terrestris*, is dol op klaver en vindt zijn voedsel aan de oppervlakte en maakt verticale gangen in de verdichte grond. Het perceel met alleen gras (relatief veel koolstof) had een goede structuur en weinig regenwormen. Gras heeft veel wortels die belangrijk zijn voor de bodemstructuur. Bij de derde variant met klaver en gras was de bodemstructuur goed en er waren meerdere soorten regenwormen. Gras en klaver samen kunnen iets wat ze afzonderlijk niet kunnen. Er zijn veel wortels, er zijn wormen (zowel verticale als horizontale gravers) en de opbrengst is hoger dan bij de gras- of de klavervariant.”

Jan heeft samen met boeren veel naar deze

polariteit in bodems bekeken. Soms heeft stikstof aandacht nodig, soms juist koolstof. Andere gronden zijn van nature of door langdurige landbouwcultuur in evenwicht. Bijna iedere maatregel rondom de bodembewerking heeft invloed op de stikstof-koolstof verhouding. Het effect van een intensieve bodembewerking is dat de hoeveelheid van koolstof vermindert en dat stikstof in een actievere vorm zal overgaan en kan worden opgenomen door de plant. Zonder bodembewerking hoopt koolstof zich op. Stikstof voelt zich dan niet thuis en gaat het grondwater of de lucht in.

"Hier kan ik allerlei praktische handvaten uit afleiden. Zo is vaste mest is overal goed, maar de optimale composteringduur wisselt per bodemtype. Overal waar stikstof vrijkomt, moet je dit in contact brengen met verteerbare koolstof: breng drijfmest zo snel mogelijk in contact met koolstofrijke, verteerbare materialen en meng stikstofrijke kippenmest en geitenmest met houtachtige materialen. Teel vlinderbloemigen gemengd met gras en niet in monocultuur. Wees voorzichtig met maaimeststoffen op arme grond. Let bij de vruchtopvolging op het evenwicht tussen koolstof- en stikstofrijke gewassen." Enthousiast zegt Jan: "Zo begin ik bij een aanwijzing uit de Landbouw cursus, ga vervolgens véél waarnemen, samen met de boeren, en eindig ik bij praktische adviezen. Dan is voor mij de cirkel rond." ☺

Meer lezen? Uitgebreidere uiteenzetting over koolstof-stikstof op: www.gaiabodem.nl/kenniscentrum

(Foto: Michiel Wijnbergh)

dynamische keuken

Remeker kaas is kwaliteitskaas, zeggen de jury's van diverse kaasprijzen. Volgens de makers van deze kaas, Jan Dirk en Irene van de Voort, vormt de kaas een spiegel van hun hele bedrijf. De koeienvlaai spiegelt de gezondheid van de koe. De kruiden in de wei weerspiegelen de bodemkwaliteit. Een gezonde bodem vormt de basis voor een gezonde kaas. *Tekst: Ellen Winkel*

Jan Dirk en Irene van de Voort van biologische boerderij De Groote Voort in Lunteren werden in 2007 uitgeroepen tot 'Held van de Smaak'. In 2008 kregen ze voor hun Olde Remeker de 'Best Dutch Cheese Award' uitgereikt in Dublin. In januari 2013 won hun Remeker Puur de prijs 'De beste belegen kaas van Nederland'. Wat maakt hun kaas zo bijzonder? De kwaliteit is het resultaat van een lange zoektocht, blijkt uit het boek dat Irene onlangs heeft geschreven, *De boerin* vertelt. 'De kwaliteit van onze mest vinden wij even belangrijk, zo niet belangrijker dan de kwaliteit van onze kaas', schrijft ze hierin. Goede mest heb je nodig voor een gezonde bodem. De bodemkwaliteit wordt weerspiegeld in de kaas. Hoe werkt dat nu eigenlijk met die spiegels? Een goede reden om naar Lunteren af te reizen en die vraag aan Irene voor te leggen.

Kaaskwaliteit als spiegel

'Kaas moet leven,

Spiegels

"De mineralen zijn een mooi voorbeeld", vertelt Irene aan de keukentafel. "Op bijna alle bedrijven krijgen de koeien synthetische mineralen, ook op BD-bedrijven. Maar het gebruik ervan begon ons tegen te staan. Zo

hadden onze koeien soms last van seleniumgebrek. Dat merk je, omdat je doodgeboren kalveren krijgt. Toch kregen ze wel selenium door het voer. Kennelijk was die synthetische vorm niet goed opneembaar." Ze ging zich afvragen waarom koeien ei-

ralen door een natuurlijke variant. En via via ontdekten ze een 'kruidenmannetje', Hubert Cremer uit Duitsland, die een kruidenmengsel had ontwikkeld om ziektes bij koeien te voorkomen. Aangezien de Van de Voorts hun koeien geen inentingen of antibiotica geven, wilden ze dit wel uitproberen, al was het peperduur. Het resultaat was spectaculair. "We hadden geen last meer van longworm en maagdarmworm. En het probleem dat we hadden met rota corona, een virus waar jonge kalfjes van doodgaan, was voorbij. De problemen met kalversterfte door seleniumgebrek en door het rota virus zijn dus spiegels. Ze weerspiegelen een gebrek. Door dat aan te vullen zijn de problemen opgelost. We nemen aan dat dit uiteindelijk ook een rijkere mineralensamenstelling oplevert in de kaas, al hebben we daar geen metingen van."

Bodemleven

Maar dit was slechts de eerste stap. Idealerweise koop je geen kruiden, maar groeien die op je land - en koop je geen mineralen, maar zitten die in je gras. Dus waarom zitten ze daar dan niet gewoon in? "Mineralen komen langzaam vrij uit gesteenten en daarbij spelen bacteriën, schimmels, wormen en allerlei andere bodemdierpjes een belangrijke rol", legt Irene uit. "Wanneer je kunstmest gebruikt, is er minder bodemleven, dus minder bodemactiviteit om alle mineralen beschikbaar te maken. Daardoor ontstaat een gebrek aan sporenelementen in de bodem en dus in de plant. En uiteindelijk ook in de kaas. Dat is niet alleen ongezond voor koeien, maar ook voor mensen. Mensen krijgen

van bodemkwaliteit net als de bodem'

genlijk mineralen moeten krijgen. Moeder Natuur zou er toch voor moeten zorgen dat een koe genoeg heeft aan wat er in de wei groeit? "Ik belde Rienk ter Braake van Stichting Demeter met de vraag 'kan het ook zonder?'. Hij zei dat er wel BD-boeren waren

die geen mineralen voerden: boeren die al heel lang biologisch-dynamisch werken en een vruchtbare bodem hebben opgebouwd en veel kruiden hebben in het grasland." De eerste stap die Jan Dirk en Irene zetten was het vervangen van synthetische mine-

Film: Dansen met gehoorde dames

Jan Dirk van de Voort haalt een paar vingers door een verse koeienvlaai, brengt de bruine smurrie naar zijn neus en snuift de geur op. Dan duwt hij de mest onder de neuzen van de mensen die een rondleiding krijgen. "Dit is de spiegel van de koe", zegt hij. Zo begint 'Dansen met gehoorde dames', een documentaire die de zoektocht van Jan Dirk en Irene in beeld brengt. Zij willen dat op hun bedrijf alles klopt, zodat inentingen, antibiotica en synthetische vitamines voor de koeien niet meer nodig zijn. "Blij koe, blij boer, blij consument. Dat is de nieuwe kringloop", zegt Jan Dirk ergens in de film. Filmmaker Onno Gerritse maakte de documentaire zonder budget. Om professionele vertoning mogelijk te maken is hij op zoek naar sponsors en donoren die willen bijdragen aan de kosten van muziekrechten, beeld- en geluidscorrectie en ondertitels. Kijk voor meer informatie, ook over vertoningen, op www.dansenmetgehoordedames.nl.

'Blij koe, blij boer, blij consument: dat is de nieuwe kringloop'

via hun voeding een steeds minder compleet mineralenpakket binnen, omdat de bodemvruchtbaarheid overal achteruit holt. Dat heeft ook invloed op de vruchtbaarheid. Wij zagen het bij onze koeien, maar het geldt ook voor mensen. Nadat wij onze koeien Hubert's kruidenmengsel gaven, nam de tussenkalftijd (het aantal dagen tussen de geboortes van de kalveren) af. Binnen een jaar daalde die van gemiddeld 421 naar 397 dagen!"

Voor het bodemleven (en dus voor de mineralen in ons voedsel) is organische stof heel belangrijk. En hoeveel hiervan in de bodem zit, hangt direct samen met het type stal. "We gingen van een ligboxenstal met drijfmest over naar een potstal met vaste mest. Iedere vier jaar laten we onze bodem bemonsteren. In 2012, nadat we vier jaar vaste mest hadden uitgereden, was het gehalte organische stof in de bodem gestegen van 4,26 naar 5,46 procent. De stijging was zo groot – ze zeggen dat een procent in een generatie normaal is – dat de monsternemer het niet kon geloven. Hij had vast een fout gemaakt, dacht hij. Hij heeft alles nog eens overgedaan, gratis. Maar het klopte echt. Ik ben benieuwd naar de metingen over vier jaar. Zou het seleniumtekort in de bodem dan minder zijn, via de mest, nu we de koeien de natuurlijke kruiden en mineralen geven?"

Warme hoorns

We lopen een rondje door de wei, waar het vol ligt met klompjes strotorrijke mest. Het is eind februari, er bloeit nog niets, maar tussen het gras zijn overal de kleine ronde blaadjes van klaver zichtbaar. Aan de andere kant van het prikkeldraad ligt de wei van de burens. "Strak gras. Het ziet er een stuk netter uit, alsof het is gestofzuigd", zegt Irene. "We hebben een andere wei waar het in de lente knalgeel ziet van de paardenbloemen. De bollenvelden van Lunteren, worden onze weides wel genoemd. Wij vinden het fantastisch, maar hier in de buurt noemen ze het 'vuul'; vuil dus."

Via de weides komen we bij de open stal zonder muren. Opvallend is de hoge, halfronde kap die op enorme, houten balken steunt. Daaronder liggen de jerseykoeien met hun hertenogen en hun spits opzij wijzende hoorns in het stro te herkauwen. De meeste liggen met hun kop zo, dat ze naar buiten kijken, in de richting van het weiland. "Sinds we de hoorns op de koeien laten staan, is de kwaliteit van de kaas enorm verbeterd. In de hoorn zit een holte, die een soort voorraadvat vormt voor speeksel. Daardoor kunnen koeien efficiënter met het speeksel omgaan. De hoorns worden dan ook warm als ze liggen te herkauwen. Wil je het voelen?" De dames blijven rustig liggen, zelfs als de be-

zoeker even aan hun hoorns voelt. Bij de ene koe zijn ze verrassend warm, bij een andere voelen ze koel. "Dankzij die speekselholtes komen er betere enzymen in de melk. Het effect daarvan is dat bacteriebesmettingen zich minder ontwikkelen. Wij maken iedere dag een kweekplaatje van de melk om te zien of er bacteriën inzitten en zo ja, welke. Sommige bacteriën zijn niet ongezond, maar geven een stalsmaak of een ranzige smaak. Sinds de hoorns merken we dat we, ook als er een lichte besmetting is, toch lekkere kaas kunnen maken."

Kaas moet leven

In de opslag liggen de kazen in lange rijen opgeslagen op schappen van tien planken hoog. Sommige hebben de bekende glimmende oranjegele korsten, maar de meeste kazen hebben een ruwere, witgele korst met

REMEKER op de rand. "Het gebruik van plastic voor de korst begon ons tegen te staan. We smeren de kazen nu in met boterolie die we van onze eigen boter maken. De smaak wordt er nog beter van. Proeven?" Bij de Olde Remeker glijdt de kaasschaaf opvallend soepel door de achttien maanden oude kaas. Ook in de mond is hij bijzonder smeuïg. De smaak is zeer rijk. Heeft dat te maken met de kruiden in het grasland? "Smaak hangt van veel factoren af. Ik denk wel dat hij 'bouillonneriger' is geworden door de jaren heen."

Het gebruik van rauwe melk vindt ze vooral heel belangrijk. "Met pasteuriseren vermoord je de kaas. De kaas moet leven." Ze doen er dan ook alles aan om die melk 'heel' te houden. "We vinden een pomp te lomp. Wanneer je melk door een buis pompt gaan de vetbolletjes kapot. Om de melk uit de melktank in de kaasbak te krijgen, rijden we met de melktank achter de trekker naar de kaasbak en dan brengen we de melktank omhoog, zodat de melk door het hoogteverschil de kaasbak instroomt."

Kun je de bodemkwaliteit rechtstreeks terugzien in de kaas? "Lekkere kaas hangt van veel dingen af: de koeien, het gras, de melk. Het is moeilijk aan te wijzen welk smaakaspect samenhangt met het bodemleven. Maar voor ons is Remeker het bewijs: een goede bodem en lekkere kaas gaan samen." ☺

< Dit recept is overgenomen uit 'De boerin vertelt'

De boerin vertelt

– Een zoektocht naar het echte boerenleven
Irene van de Voort
Uitgeverij Regioboek/
BDU Boeken, 2012,
€ 22,50

Irene schrijft op een manier, alsof je als lezer bij haar aan de keukentafel zit: gezellig, recht uit het hart, met humor en niet altijd even gestructureerd. Een citaat: 'Wetenschappelijk gezien is rauwe melk gezond omdat er enzymen in zitten. Er zit natuurlijk nog veel meer in, maar tegenwoordig zijn probiotica uit en enzymen hot. (...) Enzymen hebt u nodig voor de vertering van uw voedsel. Ze zijn de katalysator in uw eten, het gereedschap waar je voedsel mee afbreekt. En ze zijn heel specifiek, dus elk onderdeel in uw eten heeft zijn eigen enzym. In appels zit suiker, dus ook enzymen om suiker af te breken. In sla zitten koolhydraten, dus ook enzymen om koolhydraten af te breken. In rauwe melk zit vet, dus ook enzymen om vet af te breken. Dat is natuurlijk heel fijn, een enzym dat vet afbreekt in je lichaam. En nu komt het: van dit vetenzym, lipase, val je af! Lipase breekt vet af in je lichaam. Lipase, het afslankenzym bij uitstek, zit in rauwe melk. (...) In Amerika is rauwe melk allang een hype. Jan Dirk ging na lange tijd weer rauwe melk drinken. Van onze eigen koeien natuurlijk, met een vetpercentage van 6,2 (!). Hij viel vijf kilo af in zes weken. Ongelooflijk.'

Recept

Kaaspoffertjes

Mijn echtgenoot weigert alles te eten in de categorie 'potat'. Zo ook poffertjes. Hij denkt dat je die alleen in de poffertjesruimte kan eten, dus hij ziet het als fastfood. Zodoende heb ik een keer kaaspoffertjes gemaakt. Hij keek mij aan alsof ik een nieuwe tweede tak was begonnen in ons bedrijf en heeft ze helemaal opgegeten.
Bloem, eieren, melk, in iedere variant denkbaar, bakpoeder, zout, en dan geraspte oude kaas door het deeg heen mixen. Dit mengsel heb ik lekker afgebakken in de nieuwe poffertjespan. Altijd als ik een pan pak, denk ik eraan dat ik hem nog eens een keer wil gebruiken...

'Je doet het vooral voor de bodem en de aarde'

In januari 2013 overleed Paul Bijl, boer op de Noorderhoeve. Paul was al langer ongeneeslijk ziek en hoopte op een harttransplantatie. Hij genoot iedere dag van het leven en de boerderij. Kort voor zijn overlijden verscheen een interview met hem in Dynamisch Perspectief (DP2012-5).

Paul was geboren in het boerendorp Heerjansdam, als oudste zoon in het gezin van de 'bovenmeester' en zijn moeder was hem heel vaak kwijt. Hij was ondernemend en was dan te vinden op de boerderijen tussen de koeien. Voor Paul gold zeker dat hij als puber al geraakt was door de biologisch-dynamische landbouw. Op zijn 17de stond hij al op de markt biologische broden te verkopen. Ook Hannelore Speelman kocht in die tijd bij hem een broodje: het begin van hun relatie. "Dat doe je niet voor je gezondheid, al is dat meegenomen", legde hij haar uit, "maar je doet het vooral voor de bodem, de aarde en de boeren. De wereld gaat er heel anders uitzien als er meer biologische landbouw is ..."

Als werkstudent Nederlands en Geschiedenis werkte hij in de bio-winkel de Knollen-tuin in Nijmegen. In een collectief zocht hij naar nieuwe samenwerkingsvormen. Paul hield van het nieuwe, ook in de kunst, dans en muziek. In de weekenden verdiende hij

Paul Bijl,
boer van de Noorderhoeve

zich in de maatschappelijke driegerleding en de BD-landbouw. Voor dat laatste volgde hij enthousiast de pas opgezette deeltijdopleiding op Warmonderhof. Achtereenvolgens in Heerwaarden, bij Steenwijk en op Camphill Het Maartenhuis- Texel werd er geboerd. Voor menig jonge medewerker, bewoner of kind was Paul in die tijd een inspirerend voorbeeld, een vaderfiguur die geborgenheid en ruimte voor ontwikkeling bood. Inmiddels genoot hij van het vaderschap in een gezin met vier dochters. Toch miste hij de landbouw als dragende impuls. Toen De Noorderhoeve hem en Hannelore vroeg voor de veehouderij en voor de professionalisering van de zorg, viel voor hem alles op zijn plek en kon hij zijn ideaal echt verwezenlijken. Het werd, later ook als Camphill, een prachtige BD-zorgboerderij. Paul heeft de Noorderhoeve groeiend en in vertrouwen achtergelaten.

Oebele van der Lei, namens De Noorderhoeve

Henk Weinredere, 'Ik ben gewoon

Henk wordt geboren op de dag voor kerst in een ziekenhuis waar nonnen de zusters zijn. Hij groeit samen met een oudere en jongere broer op tot een vrolijk kind. Het trio is sportief. Schaatsen wordt de passie van Henk. Als puber neemt hij geen genoegen met 'dat doen we altijd al zo'. Thema's voor hem zijn vooral eerlijkheid, vrijheid, gezondheid en bewustzijn voor het milieu. Henk zet zich hier volledig voor in, kleedt zich navenant, is vegetariër en is bij vele protestacties aanwezig.

'Zet

Gert Nieboer,
leraar Warmonderhof

boer van het Blauwe Huis

Henk'

Die acties zijn toekomstbepalend geweest voor ons denken over milieuvraagstukken.

Met de opkomende levensvraag begint zich bij Henk de passie voor muziek te ontwikkelen; in die tijd harde muziek met keiharde – maar wel duidelijke – woorden. Henk is geen type voor leren op school, wel voor leren in de praktijk. Niet praten maar doen, hij werkt altijd wel ergens heel hard om zijn leven op zijn manier en op eigen kracht vorm te geven. Henk ontdekt – naar hij later zegt 'logisch natuurlijk' – de biologisch-dynamische landbouw als antwoord op de levensvraag die hem gesteld werd. Werken met mensen, de aarde, de planten en de dieren wordt definitief zijn leven. Zo wordt Henk 'de boer van Het Blauwe Huis'. Daar ontmoet ik hem, ruim 21 jaar geleden. Een jonge man, sterk,

gezond, bruine kop door het buitenwerk. Hij stelt zich voor met de legendarische woorden: "Ik ben gewoon Henk" en "Ik wil samen met Jan Kees graag verder werk'n aan Het Blauwe Huis". En dat doet Henk in alles, altijd en overal. Zijn passies komen samen: muziek, schaatsen, landbouw, maar vooral dieren en mensen.

Henk is voor jongeren een oervader en oermoeder tegelijk, een sociaal-pedagogisch natuurtalent. Laatst muziektip van Henk: Coldplay, The Scientist. 'I'm going back to the start'.

We missen Henk, maar weten door hem hoe dat moet. Kijk en Leef!

*John de Brabander,
namens Stichting Het Blauwe Huis*

je vrijheid in voor je ontwikkeling'

Op 7 februari is Gert Nieboer overleden als gevolg van hartproblemen. Dit gebeurde op school in het bijzijn van studenten en medewerkers en was dus in meerdere opzichten een aangrijpend gebeuren met veel nawerking. Gert werkte op Warmonderhof sinds 2001. Hij heeft in zijn lessen met veel klassen de diepere achtergronden van antroposofie, mensontwikkeling en kosmos besproken. Elke nacht las hij een uur in de boekwerken die hij als basis gebruikte, op die manier een schat aan brede kennis verzameland.

Hij heeft met veel zorg en zeer betrouwbaar de rol van klassenleraar vervuld en

de persoonlijke gesprekken met studenten gevoerd. 'Zijn' eerste klas denkt nog terug aan de intense oproep die Gert in de les aan de studenten deed op de dag van zijn dood: 'Zet de vrijheid die jullie hebben – die we allemaal hebben – in voor je ontwikkeling.' De dood en het leven waren een vast thema; voor veel studenten wel een heftig deel in zijn lessen. Het is een bijzondere gedachte dat hij nu dus weet hoe het na het leven verder gaat, als het ware kan controleren of zijn beelden kloppen...

De spelen en andere rituelen, zoals de stille maaltijd, waren voor Gert een essentieel onderdeel van de opleiding. Hij heeft daar met

veel passie aan bijgedragen, onder andere als regisseur. Kerst en Pasen waren voor hem heel speciale momenten in het jaar. Daarnaast kenmerkte hem de interesse in alles wat groen is en groeit, vooral wanneer het in de knop of in het kiemplantstadium is en het een uitdaging wordt om het te herkennen.

Met vrijwel alle studenten en medewerkers zijn we naar de begrafenis geweest waar het Warmonderhofkoor ook heeft gezongen. Een mooi afscheid wat blijkbaar zo moest zijn, maar waar we niet aan toe waren.

*Ruud Hendriks, namens medewerkers en
studenten van Warmonderhof*

Dynamisch Perspectief

Boekbespreking

4000 jaar kringloop- landbouw

Verslag van een reis in
1909 door China, Korea
en Japan. F.H. King.
Vertaling en bewerking
Sietz Leeftang.
Uitgeverij Eburon.
280 pag. €24,50

Tekst: Jan JC Saal

Een boek met deze titel kan eigenlijk alleen over China gaan. Alleen daar is een cultuur te vinden die zo lang teruggaat. Het boek is gebaseerd op het reisverslag van F.H. King van de studiereis die hij in 1909 maakte. King was geïnteresseerd in de boeren en beschreef en fotografeerde alles wat hij tegenkwam. Dit verslag is bewerkt en vertaald door Sietz Leeftang, oprichter van De Kleine Aarde in Bostel. Het boek neemt ons mee naar de agrarische cultuur in China, die in 1909 nog niet was gemoderniseerd en waarin het werk gewoon door mensen werd gedaan. De Chinezen bedreven hun

landbouw al 4000 jaar ongeveer op dezelfde manier. De schrijver wil ons laten zien op welke manier die landbouw zo duurzaam kon zijn, dat in die 4000 jaar het land eigenlijk alleen maar vruchtbaarder is geworden. De rooibouw op de aarde dateert pas van de eeuw daarna. Door de afwezigheid van kunstmest werd alle aanwezige mest tot het uiterste benut. Dat werd gerealiseerd door deze te composteren. Eigenlijk blijkt uit het hele boek dat de Chinezen in die tijd heel veel verstand hadden van composteren. Daar kunnen we ook nu nog van leren. Zij hadden bijvoorbeeld in de gaten dat bagger uit de sloten,

gecombineerd met groen- en houtafval en mest, een geweldige compost als eindproduct gaf. Het is onvoorstelbaar, met hoeveel handwerk de sloten werden uitgebaggerd en het composteringsproces werd voltoerd. Daar bleef het echter niet bij. Om nog meer vruchtbare bagger te verkrijgen, werd na het baggeren weer nieuwe grond in de sloten gegooid, zodat ook het volgende jaar weer vruchtbare bagger kon worden geoogst.

Een ander voorbeeld is dat de menselijke urine en fecaliën elke ochtend werden opgehaald in dorpen en steden (nachtaarde) en vervolgens ook in het composteringsproces werden gebruikt. Een werkje waar we in onze tijd toch erg tegenop zouden zien.

Tenslotte kun je je het hele boek verbazen over het fenomeen dat, zeker in China, vele handen licht werk maken. Onvoorstelbaar wat met gewoon handkracht allemaal gedaan kan worden!

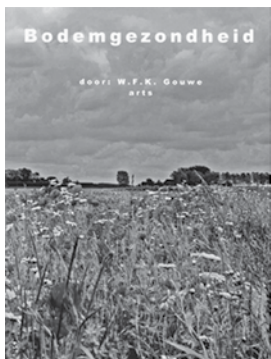
Het boek staat vol met foto's uit die tijd en Sietz Leeftang heeft veel uitleg tussenge-

voegd. Zo wilde een Japanse boer Masanobu Fukuoka geen diepe grondbewerkingen toepassen. Leeftang vertelt hierbij dat biologische en gangbare boeren tegenwoordig ook vaker streven naar lichtere grondbewerking om het bodemleven niet onnodig te verstoren en gronderosie te voorkomen. Hij voegt toe dat in 2009 in Nederland een beweging is ontstaan voor 'niet kerende grondbewerking' (NKG). Mede door deze koppeling naar de huidige tijd is het een heel leesbaar boek geworden.

Phileen's column SCHARRELKIP

Mijn drie kippen lopen los op het erf. Ze zijn de hele dag druk bezig met pikken, fladderen en scharrelen. Toen ik nog niet beter wist, kon ik enorm genieten van mijn hennen die zo tevreden rondscharrelden. Maar nu kijk ik er toch even anders naar. 'Wageningen' heeft namelijk ontdekt dat biologische scharrelkippen het milieu meer vervuilen dan de plofkippen in een industriële

Herdruk 'Bodemgezondheid' na 65 jaar

Het Netwerk Vitale Landbouw en Voeding heeft een in 1948 verschenen brochure over Bodemgezondheid opnieuw uitgegeven (30 pag.).

De tekst is geschreven door de arts

Frits Gouwe en is aangevuld met hedendaagse informatie. Gouwe wijst op het grote belang van het bodemleven en hoe dat is te herstellen. Hij waarschuwt dat de verdwijning van organische stof uit de bodem grote gevolgen heeft voor de gezondheid van mensen. Bestellen kan via info@nvlv.nl. Het kost € 5 plus €2,10 verzendkosten.

Wat vraagt de toekomst van ons? Hoe maken we de BD-landbouw

De Hommelsjamaan

Kruip in de vacht van een hommelp
en beleef de wind aan je vleugels
als vloeiende nectar
stromende uit de kelk van
oneindige beleving

Tekst en foto: Sjoerd Bonnema

megastal. De geleerden hebben berekend dat per kilo industriële kip minder grondstof en energie nodig is dan voor een kilo bio-kip. Nou, dat klopt: als ik naar mijn kippen kijk, zie ik het voor mijn eigen ogen gebeuren. Die kippen van mij verbruiken met hun gefladder en gescharrel een hoop extra energie. Terwijl hun industriële soortgenoten nauwelijks bewegen, met zijn twintigen op een vierkante meter.

Dat scheelt een heleboel voer. En met dat voer wil je juist zo efficiënt mogelijk omgaan, als je straks, als boer, voor 9 miljard mensen een dagelijkse lap vlees moet produceren.

Nu moet ik ook nog toegeven dat mijn kippen gewoon op het erf poepen. En als ik er al niet intrap, verdampt die stront. Of hij spoelt zomaar de grond in. Terwijl die industriële kippen luchtwassers en mestverwer-

king hebben. Daar ruik je niets van!

Nee, echt, ik ben bijna om. Ik ga me er alleen, voor de zekerheid, nog even in verdiepen of ze alles meegerekend hebben. Bijvoorbeeld het gekapte oerwoud om kippenvoer te laten groeien en de vervuiling door kunstmest en de bestrijdingsmiddelen bij die teelt. En of ze de maatschappelijke kosten wel meegerekend hebben, zoals volksgezondheid,

resistente bacteriën en waterzuivering. In Wageningen kunnen ze tenslotte ook wel eens een denkfoutje maken. Maar goed, als blijkt dat de berekening echt waterdicht is, dan kan ik mijn drie kippen nog altijd in een bananendoos gaan houden. Want dat is de oppervlakte die daarvoor staat.... ☺

Phileen Meertens heeft met haar man een biologisch-dynamisch akkerbouwbedrijf in Hensbroek.

Dynamisch Perspectief

Connecting the Next Generation

klaar voor de toekomst? Op die vragen willen jonge boeren en andere jongeren die inspiratie vinden in de BD-landbouw zich richten. BING staat voor Biodynamic Initiative for the Next Generation. Vanuit de VS is dit initiatief overgewaaid naar Europa en op de BD-landbouwconferentie in Dornach in februari 2013 vond de eerste ontmoeting van BING Global plaats: een wereldwijd netwerk om jongeren met elkaar in contact te brengen.

Ook op de Biofach lieten de jonge boeren en boerinnen, 'de Young Organics', een eigen geluid horen. Ze organiseerden op

de beurs een eigen programma, waar ook een film werd getoond van Joris van der Kamp: Future farmers in de spotlight. Het platform verenigt nationale initiatieven, zoals het Oostenrijkse BANG (Bio Austria Next Generation), het Duitse Young Bioland en de Nederlandse Biohuis Jongerencafés. Meer over de Biohuis Jongerencafés staat op www.biohuis.org. Vanuit de BD-Vereniging organiseert BD-jong activiteiten voor jongeren. Meer info op www.bdvereniging.nl/bd-jong/

Leonardo da Vinci zei al: "We weten meer over de beweging

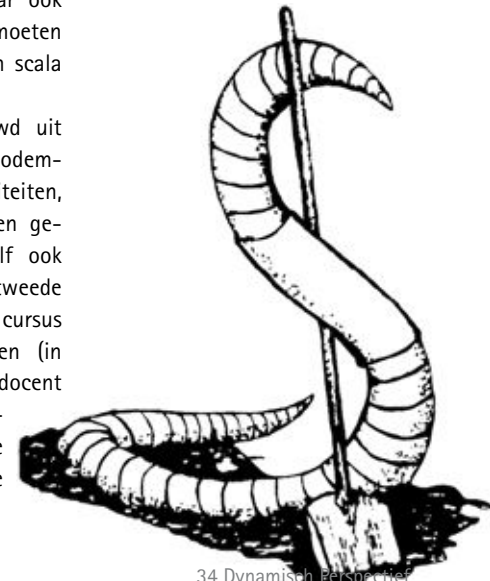
Gratis cursus humisme

van de hemellichamen dan over de bodem onder onze voeten." En daar is niet veel aan veranderd. We weten nog steeds heel weinig, maar gelukkig wel genoeg om er verantwoordelijk mee om te gaan. Het belang van de bodem wordt in deze maatschappij, waarin alles snel en efficiënt moet, vergeten: we zijn de plant rechtstreeks gaan voeden, terwijl we de bodem zouden moeten voeden. Wat voor gevolgen dat heeft, leer je in deze cursus. Maar ook hoe we het wel zouden moeten doen en wat een enorm scala aan voordelen dat biedt.

De cursus is opgebouwd uit een aantal lezingen, bodemproeven, buitenactiviteiten, oefeningen, discussies en gezelligheid. Je geeft zelf ook een presentatie in het tweede weekend. Voor deze cursus wordt, op de reiskosten (in totaal 80 euro) van de docent na, geen financiële vergoeding gevraagd. Liefde betaal je niet terug, je

betaalt het vooruit. Ook is er de mogelijkheid om een donatie te doen.

De cursus wordt 11 & 12 mei en 8 & 9 juni gehouden op Educatieve tuin De Enk (Enk 182, 3075 VC Rotterdam). De docent is Marc Siepman van gevoelvoorhumus.nl. Het is wel de bedoeling dat je beide weekenden aanwezig bent. Aanmeldingen en vragen: info@moestuinman.nl

Toename octrooien op klassiek veredelde planten

De internationale coalitie No Patents on Seeds heeft een rapport gepubliceerd waaruit blijkt dat er een toename is in de octrooien op klassiek veredelde planten. Het is te lezen op www.no-patents-on-seeds.org. Hierbij gaat het om soorten als broccoli,

uien, sla, komkommer en meloenen. Met een octrooi wordt één bedrijf als het ware de tijdelijke 'eigenaar' van deze eigenschappen en krijgt zeggenschap over alle planten- of dierenrassen waar deze eigenschappen in zitten en over alle producten die

daaruit voortkomen, zoals zaden en voedsel. In veel gevallen gaat het om eigenschappen die gewoon in de natuur voorkomen. Bionext vindt dit maatschappelijk onaanvaardbaar en vraagt hier aandacht voor via de campagne 'Hart voor biodiversiteit,

geen octrooi op leven'.

Info hierover en over een petitie die je kunt ondertekenen staat op www.bionext.nl. Begin april deed AVAAZ.org een oproep met ongeveer dezelfde boodschap. Dit leverde binnen 36 uur 1 miljoen handtekeningen op!

Lekker naar de Boer

Lekker naar de Boer: op 22 en 23 juni is iedereen weer welkom bij ca. 175 biologische boerderijen. Je kunt dieren aaien, appelsap persen, in het hooi spelen, compostgeuren opsnuiven en met de boer(in) praten. Boeren en tuinders die meedoen kunnen promotiematerialen aanvragen bij Bionext en bij Stichting Demeter.

Experimentele gastronomie

De lente-editie van 'Steinbeisser Experimental Gastronomy' vindt plaats op 8, 9 en 10 mei in het Lloyd Hotel in Amsterdam. Organisator Martin Kullik gaat op zoek naar nieuwe eetrituelen en nodigt gasten uit om deel uit te maken van een ervaring waar gastronomie, filosofie, design en kunst samenkomen. De ingrediënten voor het veganistische 5-gangen-menu komen van BD-boeren uit de buurt. Kunstenaars Maarten Baptist en Maki Okamoto hebben een heel eigen kijk op bestek en servies. Reserveer via info@steinbeisser.org; 25 gasten per avond; € 27pp.

Info: www.steinbeisser.org

Open weekend De Zonnetuin

Elk jaar, in het tweede weekend van de maand juni, organiseert Stichting De Zonnetuin een open weekend in en rond De Zonnetuin van Guurtje Kieft. Er is informatie over de dynamische werkwijze in deze tuin; over de moestuin, de boomgaard, de heemtuin en de bijen. Tegelijkertijd is er op het 4 ha grote volkstuincomplex van de Rekere een ecologische markt met biologische catering. U kunt er heerlijk wandelen en veel mooie tuinen bekijken. Datum: 8 en 9 juni 2013 van 9 tot 17 uur. Plaats: ATV de Rekere, Helderseweg naast 63 te Alkmaar. Vrije toegang, maar honden en het mobieltje worden niet toegelaten.

Foto: Annelijn Steenbruggen

Eén van de mooie, gehoornde dames van De Noorderhoeve poseert rustig – en nieuwsgierig – tijdens het koetekenen.

Landgoedfair Noorderhoeve

In juli is De Noorderhoeve aan de Duinweg in Schoorl een groene oase: de koeien staan dag en nacht in het weiland en in de moestuin worden elke ochtend verse zomergroentes geoogst: een prachtig seizoen om de tuindeuren en stalpoorten open te stellen voor de jaarlijkse Landgoedfair op zaterdag

6 juli van 10 tot 16 uur. Bezoekers – jong en oud – kunnen de boerderij in al haar kwaliteiten ontdekken en beleven via rondleidingen met de boer, een proeverij van zelfgemaakte zuivelproducten en koetekenen. De kleintjes kunnen ponyrijden, landbouwmachines beklimmen of lekker dollen op een koeien-

springkussen. Voor volwassenen is er verkoop van boerderijproducten, veldboeketten, fair trade mode en hippe stoffen en tafelkleden van eko-katoen. Ook is er een strobaletheater waar Ellen Winkel voorleest uit haar boek *De aarde zal weer vruchtbaar zijn*. Meer info: www.noorderhoeve.nl

Agenda

>> zie elders in dit nummer

4 en 5 mei

Celtic Mysteries

Tannis Helliwell geeft de tweedaagse workshop Celtic Mysteries and the Quest of the Holy Grail. Tannis is schrijfster van Een zomer met het Kleine Volkje over haar ontmoeting met elementaarwezens. Plaats: Koetshuis Huis Voorstonden in Brummen. Info: Annelot Borleffs, 06 23807430, annelot53@xs4all.nl

8, 9 en 10 mei >>

Experimentele Gastronomie

Eten met een drievoudige lepel? In Amsterdam, zie pag 35

11,12 mei, 8,9 juni >>

Cursus Humisme

Door Marc Siepman van gevoelvoorhumus.nl in Rotterdam, zie pag 34

23 mei en 20 juni

Meeloopdag Warmonderhof

Sfeer proeven bij de dagopleiding of deeltijdopleidingen van Warmonderhof, zie www.warmonderhof.nl

25 mei

Kookworkshop: Harmonie in de maaltijd

De middag start met een proeverij waarin je bewust de vijf verschillende smaken leert proeven. Daarna een lezing: 'Hoe voeden we ons denken, voelen en handelen? En hoe doen we dat in elk seizoen?' En dan gezellig samen koken en eten. Plaats: Heerhugowaard. Info: Ilse Beurskens-van den Bosch, 072-5644752, contact@voedsaam.nl

1 juni

Aftrap Crowdfunding

Feestelijke start voor de crowdfunding campagne bij De Kromme Lepel om grond aan te kopen. Meer info, zie www.bdgrondbeheer.nl

8 en 9 juni >>

Open Weekend De Zonnetuin

Bezichtiging van de tuin van Guurtje Kieft, zie pag 36

13 juni

Akkernatuurdag 2013

In het Drentse Zeijen vindt de eerste Landelijke Akkernatuurdag plaats met lezingen, discussies en excursies. Dag-

voorzitter is Pieter van Geel. Zie www.akkernatuurdag.nl

15 juni >>

Jaardag

Van de BD-Vereniging en BD-Grondbeheer in Kerk-Avezaath, zie pag. 8

22 en 23 juni >>

Lekker naar de Boer

Open dag bij ca. 150 biologische boeren, zie www.lekker-naardeboer.nl, zie pag. 35

29 juni

Kookworkshop: Oliën en vetten

De middag start met een lezing: Oliën en vetten hebben verschillende verhoudingen van allerlei vetzuren. Hoe voeden deze verschillende kwaliteiten ons? Hoe kun je daarnaar kijken vanuit een antroposofische visie? Hoe gebruiken we oliën en vetten in de keuken zodat de kwaliteit behouden blijft? Daarna gaan we gezellig samen koken en eten. Plaats: Heerhugowaard. Info: Ilse Beurskens-van den Bosch, 072-5644752, contact@voedsaam.nl

6 juli >>

Landgoed Fair

De Noorderhoeve houdt open dag, zie pag 36

22-26 juli >>

Living Soil Forum

Een wereldwijde bodembeving opbouwen in Zweden, zie pag 20

3-9 aug

Angel Art Festival

Het jaarlijkse kleinschalige zomerfestival in Portugal met o.a. locatietheater, performances en dans, comedy en muziek, www.angelfestival.com

26 okt t/m 12 januari

Rudolf Steiner in de Kunsthall

'De alchemie van het alle-daagse' is een tentoonstelling in Rotterdam over het werk en het gedachtegoed van Rudolf Steiner. Zie www.kunsthall.nl

17, 18 november

BioExpo Brussel

Nieuwe Belgische vakbeurs voor bezoekers uit de hele biologische keten. Zie www.bioexpo.be

Ik ben actief voor de BD-Vereniging

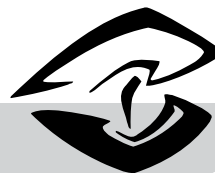
Geert Iserbyt, 47 jaar, Gent, opleidingscoördinator voor Landwijzer.

Vereniging: Ik ben vanaf de start in 1996 betrokken bij BD-beroepsontwikkeling. Ik begeleid boeren-intervisiegroepen. Ook in de Landwijzer-opleiding hebben we interventie ingevoerd, voor docenten én studenten. Die stappen nu veel bewuster en zelfverzekerder in de landbouw.

Gebeurtenis: De werkgroep 'Toekomst Zaaïen' op de afgelopen winterconferentie in Merksplas. Iedereen was aan het eind gemotiveerd om mee te doen! De drive was voelbaar.

Enthousiast: Dit seizoen komen we weer samen met zes bedrijven voor Collegiale Toetsing. Ze kwamen zelf aankloppen: «We willen weer samenkomen.» Het is voor hen een krachtig instrument voor bedrijfsontwikkeling.

Ook actief zijn in de BD-Vereniging?
Bel of mail 0321 315937
info@bdvereniging.nl

Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding

DYNAMISCH PERSPECTIEF
2013 - LENTE - nr 2

Dynamisch Perspectief is het ledenblad van de BD-Vereniging en verschijnt 5x per jaar. ISSN 1389-7438.

Voor vragen over lidmaatschap of over het opsturen van Dynamisch Perspectief, bel het bureau: 0321-315937

Redactie Ellen Winkel (hoofdredacteur), Luc Ambagts, Andries Palmboom, Wim Goris, Gineke de Graaf.

Sluitingsdatum kopij 22 mei, agendaberichten 10 juni. DP2013-3 verschijnt 6 juli. Graag vooraf overleg via ellen@schrijfwinkel.nl of tel 0858-771175. De redactie houdt zich het recht voor stukken in te korten, te bewerken of te weigeren.

Copyright BD-Vereniging. Overname van artikelen alleen met voorafgaande toestemming van de redactie.

Coverfoto Koeteken op de Noorderhoeve Landgoedfair in Schoorl. Foto: Annelijn Steenbruggen

Vormgeving Fingerprint, Witzenhuisen DE, Gerda Peters

Druk Meerpaal Grafimedia, Tiel

Wisentweg 12
8251 PC Dronten
telefoon 0321 315937
fax 0321 315938
info@bdvereniging.nl
www.bdvereniging.nl

De BD-Vereniging werkt aan de ontwikkeling van de biologisch-dynamische landbouw en voeding door ontmoetingen, scholing, onderzoek en publicaties. Ze werkt samen met o.a. Stichting Demeter, Stichting Grondbeheer BD-landbouw, Stichting Warmonderhof en de Antroposofische Vereniging in Nederland.

Bestuur Albert de Vries (voorzitter), Ruud Hendriks, Marijke Preller, Isabel Duiniveld

Medewerkers bureau Luc Ambagts (beleidsmedewerker), Bram Gordijn (secretariaat en boekhouding)

BD-beroepsontwikkeling Beroepsleden die belangstelling hebben voor interventie, coaching, bedrijfsbezoeken of themagroepen kunnen contact opnemen met Luc Ambagts op het bureau.

Preparatenwerkgroep De preparatenwerkgroep begeleidt het maken van de biologisch-dynamische preparaten. Via de website zijn preparaten en materialen daarvoor te bestellen: www.bdvereniging.nl. Preparatenwerkgroep p/a

Stichting De Wederkerigheid, Hoofdstraat 22, 3972 LA Driebergen, 06-47235401 (voicemail), preparaten@bdvereniging.nl.

BD-jong Activiteiten voor en door jongeren t/m 33 jaar. Voor info, neem contact op met Marijke Preller: bd-jong@bdvereniging.nl

Lidmaatschap € 40,- per jaar Jongerenlid (t/m 23 jaar): € 20,- per jaar. Beroepslid: € 200,- per jaar. Gekoppeld beroepslid: € 40,- per jaar (voor volgende beroepsleden van hetzelfde bedrijf). Een lidmaatschap wordt jaarlijks stilzwijgend verlengd, tenzij u vóór 1 december van het lopende jaar heeft opgezegd. Aanmelden als lid kan via het bureau of via de website www.bdvereniging.nl. Bankrekening voor contributie 147485 tnv Ver voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding, IBAN: NL 04 INGB 0000 147485, BIC: INGBNL2A

Schenkingen en legaten De inkomsten van de vereniging bestaan uit de contributies van leden. Daarnaast ontvangt ze jaarlijks uw warme giften. De BD-Vereniging is erkend als Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI). Legaten zijn geheel vrij van successierecht. Schenkingen zijn vrijgesteld van schenkingsrecht. Wilt u meer informatie, belt u dan met het bureau.

Levensprocessen van vele jaren weerspiegeld

*Tekst: Jan Weijnsfeld,
tuinder van De Pluktuin op De Vijfsprong*

*(met toestemming overgenomen van
de Preparatenkalender 2013,
zie www.bdpluktuin.nl)*

Ook een BD juweel insturen?
Bel of mail met Ellen Winkel,
tel. 0858-771175.
ellen@schrijfwinkel.nl

Een bodemprofiel is een afspiegeling van een jarenlang – zo niet eeuwenlang – proces van ontwikkeling, van voortgang van het ontstaan van een bodem. Ieder jaar opnieuw aan verandering onderhevig. Er wordt iets aan toegevoegd, er wordt iets aan onttrokken, kortom er is sprake van bodemvormende processen, een zekere profilering van de bodem. Afgelopen jaar hebben we op De Pluktuin een profielkuil van ca 150 cm diep gegraven, tot aan het grondwater van dat moment. Tevoorschijn kwam deze prachtige afspiegeling van kleurrijke zandsorten. Wat heeft dit nu met de preparaten te maken?

Prepareren betekent letterlijk: voorbereiden. In mijn beleven gaat het er in de landbouw om je telkens goed voor te bereiden op het nieuwe seizoen, je bezig te houden met de bodemvruchtbaarheid en dus een evenwichtige bemesting en een uitgebalanceerde vruchtwisseling, om zo te komen tot een goed product. In alle voorbereidingen kun je sturen door afwegingen te maken op het gebied van bodembewerking, rassenkeus, mate van bemesten etc. Met zo'n moment van voorbereiden kun je je realiseren dat je in een stroom staat van jaren werk in en aan de landbouw. Dat je werkt aan de opbouw van een vruchtbare bodem. Dat je ook wel eens wilt weten en zien wat voor profiel jouw bodem na jaren van arbeid en zorg heeft opgebouwd. Daar komen de vele facetten van landbouw tot uiting. Daar heeft de koe haar bijdrage aan geleverd, daar heeft de plantenwereld zijn bijdrage aan geleverd.

In dat profiel van de bodem wordt de stroom van het leven zichtbaar. Met het prepareren van de mest en van de bodem breng je elementen samen die ook in een stroom, in een proces staan. Je kunt in de stal of in het weiland naast een koe staan waarvan je weet dat deze over een maand geslacht gaat worden. Dat je van deze koe de organen gaat gebruiken voor de preparaten waarmee je pas volgend jaar je mest gaat prepareren. En dat je het jaar daarop pas deze mest zult uitrijden over het land. Het voorbereiden heeft dus te maken met het terugblikken op datgene wat geweest is en vooruitblikken op wat nog komen gaat. In de wetenschap bezig te zijn met het verantwoord werken en afstemmen op de cultuurmaatregelen in alle geledingen van de verschillende natuurrijken.

zuiver @zuivel

Met Zuiver Zuivel gaat u een stap verder:

- niet gehomogeniseerd
- zuivel van koeien met hoorns
- gesloten kringloop in de regio